

М. Приходько

НА
РОЗДОРІ ЖЖЖЖ
СМЕРТІ

1.48

М. Приходько

На Роздоріжжях Смерти

Пам'яті мого замордованого батька
і тих мільйонів знедолених українців
і українок, що полягли в безвісних
могилах Сибіру, присвячую цю
книжку.

Автор.

Накладом і Друком
ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ ТРИЗУБ
Винипег, Манітоба
1949

Printed by
Trident Press Limited,
210—216 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

Printed in Canada.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Мартирольогія українського народу під кривавим большевицьким режимом, ті мільйони жертв, які поніс наш народ і несе досі, ті невимовні страждання, які терплять мільйони українців, здається, таки доходять до свідомости цивілізованого світу й пробивають мур його холодної байдужности. „Залізна заслона”, видко, вже не здолає закрити від цього світу страждань українського народу. Помалу виростає ціла література тих, хто на власній шкірі зазнав большевицького „раю” і кому пощастило вирватись з того „раю” на свободу. Серед цієї літератури єсть уже немало талановитих і цінних творів, та: на жаль, майже всі вони писані лиш мовою українською і тому доступні лиш українським читачам, а треба, щоб їх читав широкий світ і знав про наші страждання. Тим більше, що прихильники большевизму, а їх повно тепер скрізь, — хто щиро, а хто з несвідомости — запевняють світ, що все, що пишеться й говориться проти большевизму, є вигадкою, явною неправдою. Яке значіння має для виявлення і розкриття того жаху, що криється за „залізною завісою”, показав недавній судовий процес В. Кравченка в Парижі. Про цей процес заговорив увесь світ. І хоч сам Кравченко заявив, що він тільки „общерос” і є чужою для українців людиною, проте в ділі боротьби з большевизмом зробив він дуже багато. Цього ми не будемо заперечувати.

Але нам хотілось би, щоб заговорили самі українці, ті що витерпіли на самих собі увесь жах нелюдського большевицького режиму. Книга М. Приходька є як раз одною з таких книг, які змальовують яскраво життя під большевицькою владою і все те море крові і сліз, яке проливає український народ. Треба мати сильні нерви, щоб перечитати книгу М. Приходька, і треба не мати в собі серця, не мати жадного людського почуття, щоб, прочитавши ту книгу, не перейнятися до глибини душі ненавистю й огидою до злочинної большевицької влади та співчуттям до її жертв. Книга М. Приходька найбільше цінна саме тим, що вона подає факти, і ми з кожного її рядка відчуваємо, що автор пише кровію свого серця, що він сам зазнав на собі все те, про що він пише. Мало сказати, що книга його — талановита: вона просто зворушуюча, потрясаюча. Спокійно її читати не можна. І

серед літератури, присвяченої стражданням українського народу під владою червоного Кремля, книга М. Приходька, яку оце випускає в світ видавництво „Тризуб”, безперечно візьме одно з перших місць. Вона повинна бути початком тої літератури, яка чим далі буде вже зростати і яка залишиться вічною пам'яткою нечуваної ще в світі Голгофи, яку довелось тепер переходити нашому українському народу.

Д. Дорошенко.

ПЕРЕДМОВА

В неписаній історії Советського Союзу 1937-38 роки називають періодом “Єжовщини”.

Був це час, коли по всьому ССРСР, а найбільше по Україні перекочувався черговий 9-й вал безоглядного терору, продиктованого кремлівськими володарями.

Терор той був скерований проти людей усіх соціальних прошарків: від ученого-академика, до п'яниці-жебрака; від військовика найвищого рангу і наркома, до найдрібнішого урядовця-функціонера і найзлиденнішого колгоспника. Це була акція запланована Кремлем у грандіозних масштабах. Розрахована вона була на те, щоб знищити сотні тисяч людей, які могли критично мислити про настанови комуністичної диктатури і, в певних умовах, — стати потенційними ворогами нестерпного тоталітарного режиму.

Вже очевидно тоді було задумано “оборонну” війну з Фінляндією і “звільнення братів” західньої України, Балтики, Польщі. Запілля повинне бути здатним лише на те щоб прославляти найменші слово і діло “наймудрішого з наймудріших—рідного батька Сталіна”

Друге завдання акції полягало в тому, щоб постачити в Сибірські ліси, золотonosні копальні Колими, безлюдні береги північних морів і безводні пустелі Казакстану—мільйони невільників на каторжну працю.

Вже 20 років проминуло від дня проголошення комуністичної революції в ССРСР, а обіцяний комуністами рай для всіх трудящих не приходив: трудящі жили, (як живуть і тепер), напівголодні, обідрані, обдурені. Тепер ще раз треба було звернути провину “вождів” на шкідницьку діяльність “ворогів народу” та чужоземної агентури”, що попролазила у всі ділянки советського господарства. Знайте громадяни ССРСР, що жили ви голодні й холодні лише дякуючи діяльності “ворогів народу”, а тепер вклоніть голову перед мудрістю вождя, бо він ще раз урятував вас від остаточної загибелі.

А насправді,, Кремль хотів спокійно, без найменшого відгону в масах снувати далі свої темні пляни для внутрішнього вжитку і експорту. Йому треба було також зреалізувати пляни видобутку золота; лісозаготівлі; будівництва фабрик, дорог і каналів у безлюдних, холодних і пустельних районах ССРСР.

Найвигідніше можна було зробити це примусовою

працею безсловесних мільйонів. Людське нещастя і незліченні жертви не йшли в рахунок, — їх можна поповнити. І яким безсоромним глумом звучало, широко пропаговане в пресі гасло Сталіна: “Самим цінним капіталом в СРСР являється чалавек!”

Головнокомандуючим виконавцем чергового кровопускання був особистий секретар Сталіна — Микола Єжов. 1937 р. його було призначено Наркомом НКВД СРСР

До того часу загал нічого не чув про Єжова, так як і тепер не знає хто розпоряджається виконанням найтаємніших постанов в передпокої Сталіна.

Відразу після призначення, в центральних органах комуністичної преси “Правді” та “Ізвестіях” з’явилися передові статті про шкідницьку діяльність “ворогів народу” в СРСР. В тих статтях, досі безвісного Миколу Єжова було названо “любимим наркомом Сталіна”. Майже одночасно з тим, з’явилися в продажу і портрети Єжова.

Цього було досить: мов за помахом чародійної палички, преса і радіомовлення всього СРСР захлиналися у вихвалюванні незміряних заслуг і властивостей “любимого наркома”. Його призначення називали черговим проявом великої прозорливості “геніяльного вождя народів”, що вчасно викрив “підступну діяльність ворогів народу”.

Десь за мовчазними стінами Сталінового кабінету було дано вказівки і Єжов почав їх реалізувати. Протягом короткого часу сотні тисяч людей було постріляно, мільйони вивезено в заграбованих ешелонах до пустельних просторів “соціалістическаво атечества”, на рабську працю і повільну смерть. Але формальності було додержано: усі заарештовані перейшли слідчі камери. Самі слідчі(!), закотивши рукави, озброювалися чотирьохгранними ніжками від стільця, гумовою палицею, чи ще якимись “аргументами” слідчого і примушували свої жертви писати дивовижні легенди про шкідництво, диверсію, шпигунство, тощо.

Справи тих, що витримували страшні тортури і не писали, “оформлювали” за допомогою “свідків” — сексотів НКВД, чи за допомогою очних зіставлень з тими, що вже навчилися писати і говорити будьшо на вимогу слідчого. “Слідство” провадилося тільки вночі, удень — зрідка, лише в спокійних випадках, чи для полагодження формальностей. справи йшли безкінечним потоком на закриті суди НКВД, де засуджували позаочно, читаючи лише висновок слідчого.

Саме в ті часи, в пресі і на транспарантах у прилюдних місцях з’явилося гасло: “Кожний громадянин СРСР має право на відкритий суд і захист!”

Така тактика советів є незмінною за весь час їхнього панування. Коли в країні панує голод, газети пишуть про "щасливе, заможне життя", коли люди, під неофіційною загрозою звільнення з роботи, змушені за останні копійки, підписуватися на державну позику, газети не вмоєкають про те що зі всіх кінців ССРСР надходять до уряду вимоги випустити нову позику.

Американці і європейці, що навіть не можуть уявити про можливість такої безсоромної брехні у вічі від уряду, не вірять, що так може бути десь в іншій країні, а зокрема в ССРСР, що на кожному кроці реклямує себе за найдемократичнішу країну світу". Не можуть вони зрозуміти того навіть під час відвідин ССРСР. Кожний чужинець, що потрапляє туди, має неодмінного, видимого, чи не видимого провідника, що діє за інструкціями НКВД. Навіть коли б хотів той провідник щось розповісти чужинцеві так як воно виглядає насправді, він не може того зробити, бо пізніше, коли чужинець напише про це в пресі, навіть затаївши ім'я оповідача, провідник дістане кулю в потилицю. І як наївно виглядає той американець, що залишившись з провідником віч-на-віч у своїй кімнаті, (очевидна річ—устаткованій таємними мікрофонами) заявляє: "тепер ми можемо поговорити цілком одверто!"

Не один з чужинців писав уже про те, що в колгоспах України люди живуть заможнo, добре вдягнені, багато співають і танцюють (!) Не міг тільки той коресподент написати, що він побував у одному із спеціальних колгоспів, організованих для показу чужинцям і різним робітничим делегаціям із закордону та власних центрів. Я також побував у двох таких колгоспах, у селах Ч. і К. на Київщині. Там люди не тільки танцювали в етнографічних убраннях, вони і працювали, але в нормах праці, часу і оплати мали десятикратні привілеї, порівняно з іншими, які я бачив також.

Взагалі, в ССРСР чужинці можуть побачити всі сім чудес світу в новому виданні: прекрасні виставки різних досягнень, що в них можна часто переконатися хіба тільки на виставці: блискучі цехи показових фабрик із зеленими пальмами поміж варстатами; розкішні крамниці, переповнені першокласними, дешевими товарами; чудово оформлені альбоми усміхнених, щасливих обличь і навіть—в'язниці без ґрат! Недарма в своїй книжці "Москва 1937 года" Фейхтвангер, що побував в той час в ССРСР, був захоплений тим, що в ССРСР вже зникли ґрати у в'язницях. Таку в'язницю бачив і я на Блуєварі Шевченка в Києві. Замість ґрат, на вікнах були білі завісочки, а в ідальні на партері,— навіть квіти на столиках з білими скатерками. Біла воріт — лише символічний вартовий.

У тій в'язниці сиділи люди з малими кримінальними провинами; їм залишалося лише кілька тижнів, чи місяців до закінчення терміну ув'язнення. Тікати було не вигідно, бо за втечу додавали Зроки ув'язнення.

Мабуть таку в'язницю показували і Фейхтвангеру. Нехай би він заглянув у той час до Лук'янівської, Печерської, Броварської в'язниць, або т. з. тюрподів НКВД де під ґратами й дашками на вікнах задихалися від смороду десятки тисяч змордованих, голодних людей, по 100—180 чол. на голій цементовій долівці, площею 30 кв. метрів. Захоплювався Фейхтвангер і дуже низькими цінами на різні товари, зокрема—на консерви й хутра. Нема нічого дивного, бо питав він про ті ціни в спеціальній крамниці для чужинців, або в зачиненому розподільникові для советських патріциїв. Там бляшанка консервів коштувала копійки в той час, коли в крамницях звичайних смертних за неї платили кільканадцять карб.. А про хутро робітник чи селянин не могли й подумати, бо воно коштувало 800—3000 карб. Треба було 8—10 місяців не витратити ні копійки заробітку, щоб купити таку річ.

Та зрештою і над самим автором кремлівці посміялися так, що він певне й досі того не знає. На титульній сторінці його книжки, виданої російською мовою, було позначено тираж 1.000.000 екз.. Мабуть з такого розрахунку було сплачено і найвищий авторський гонорар валютою. А, приміром Київ—столиця України, що завжди одержує значну частину тиражу різних видань, дістав лише кількадесят примірників. На провінції ця книжка взагалі не появлялася, а згодом потихеньку її вилучили з обігу зовсім.

Дуже наївними, просто смішними здавалися советському читачеві деякі твердження автора. А ті сторінки, де Фейхтвангер подав критичні зауваження про "сіру масу" людности і надмірний культ Сталіна, не подобалися Кремлеві.

Нема що вже й говорити про те, як усіх визначніших чужинців вшановує "хлебосольная Росія" банкетами з дорогими винами і кав'яром. Такі банкети, а часто й дорогі подарунки обходяться дешево в країні, де кількадесят мільйонів систематично не доїдає, а кільканадцять—працює на невилньничій праці.

Я сам був у числі тих мільйонів і на своїй спині спізнав казку про "щасливе й радісне життя під сонцем Сталінської конституції". Не змінилося воно й сьогодні. Про нього я тепер хочу розповісти в цій невеликій книзі, що є лише фотографічним записом фактів.

НА РОЗДОРІЖЖЯХ СМЕРТИ

Київ був переповнений тривогою і страхом. Через нього, як і по всій Україні, перекочувався дев'ятий вал „ежовщини”. Це можна було відчутти скрізь: в різних урядових і навчальних закладах, в наукових установах, на фабриках. Перед початком роботи, під час обідньої перерви й відходячи додому, люди купками, насторожено підходили до дошки наказів та оголошень і читали довгі списки звільнених з праці. Серце — то зупинялося на мить, то знову пульсувало в скроні, відбиваючи в свідомості: ось тут, нижче мабуть і моє прізвище. Ні, сьогодні ще нема... Але спокій не приходив — нема сьогодні, то певне буде завтра.

А це ж кінець — сьогодні з роботи, а завтра придуть уночі за душею й тілом. А може й так, що придуть сьогодні, а вже завтра напишуть у списку. І нема куди сховатися, бо скрізь „недремлющий глаз НКВД”, що притаївся на кожному кроці. Дістануть спід землі.

І люди мовчазно, з похиленими головами, розходяться по вулицях, і здається спочатку — ніби трохи далі від небезпеки.

Та на вулицях ще грізніше мemento mori: від вечірнього присмерку, коли люди відходять з праці і аж до світанку, коли вони знов поспішають до своїх варстатів, вулицями мчать, не зупиняючися на перехрестях, (бо їх скрізь пропускають не затримуючи), герметично замкнені „чорні ворони”. Особливо часто курсують вони на магістралі, що веде від Лук'янівської в'язниці до центрального й обласного управлінь НКВД. А глумої ночі їх можна забачити, не один раз, на Великій Васильківській, по дорозі до Косого Копаніру, склепіння якого бездоганно заглушують постріли в потилицю. Звідти недалеко й до ярів Мишоловки, де легко сховати кінці чорного діла й бездиханні, закривавлені трупи „щасливих” громадян „найщасливішої країни в світі”.

Не приходять спокій ні на вулиці ні дома. Серед ночі, від звуку сирени чи стукоту входних дверей будинку, прокидаєшся й затаївши подих, слухаєш куди прямують кроки. А вранці настрашені сусіди пошепки оповідають кого сьогодні забрали...

Вже тяжко знайти в Києві будинок де не було б

заарештованих. Та й не тільки в Києві: по всій Україні, від найбільших міст до найглухіших сіл, нищили кремлівські сатрапи в малиново-синіх кашкетах-слухняні опричинки Сталіна і його „улюбленого наркома” — Єжова. Через українську землю перекочувалася чергова хвиля новітньої татарської навали тепер з півночі — чергова хвиля терору проти всіх, хто міг вільніше подумати, ніж дозволялося з Кремля, проти всіх хто міг стати потенційним ворогом в запланованих „оборонних” боях з Фінляндією, чи при „визволенні” Галичини й Польщі. Треба було позбутися всіх, хто міг кинути хоч найменшу тінь неспокою на кремлівські палати, а одночасно — наwerbувати мільйони рабів до каторжної роботи в Сибіру, на Колимі.

Напередодні мені приснився сон: ніби повертаюся я додому і не знахожу будинка, в якому жив. На його місці стоїть величезна кам'яниця, з невеликими загра-тованими вікнами. Я відчинаю двері, обковані залізом, і захожу всередину. В коридорі з багатьма дверима, чую з-поза них якийсь приглушений стогін і метушню. Я йду вздовж і прислухаюся чи не почую крізь двері го-лосу мого сина... Не чути... Прохожу до середини кори-дору і за одними дверима, здавалося мені, — чую зна-йомий голос... Напружено прислухаюся... Знову... Про-бую відчинити двері — не маю сили... На дверях чітко й виразно бачу написане білим число... Знову б'юся в двері й не можу відчинити... В цей час підбігає до мене людина з рушницею і б'є прикладом у спину. Двері від удару мого тіла відчиняються і я падаю на купу ніби якихось прокажених людей, в брудному лахмітті, що звиваються в передсмертній агонії. Я з гарячковим по-спіхом і відчаєм шукаю між ними свою дитину і не знаходжу. Нещасні хапають мене за ноги й руки, ніби благаючи порятунку, а я пробираюся серед них все ближче до кутка, звідки чується мені розпачливий плач дитини, і ніби бачу маленьку ручку, що витягається зпоміж інших переплетених тіл. Я рвуся туди й не маю сили вирватися, я хочу закричати, і не маю голосу. В цей час з гуркотом зачиняються двері і я прокидаюся з холодним потом на чолі...

Я не міг спати до ранку. Якесь містичне передчуття неминучої біди наповнило мою душу. І ранком я, з особливою ніжністю обіймав мого маленького синочка. Я передчував, що десь близько, за плечима щось не-вблаганне й страшне, хоч ніколи перед тим не вдавався в містику. Цілий день мене пригнічувало це тяжке пе-редчуття. З ним я повернувся після праці додому, вже пізно увечорі.

Було вже за північ. Я раптом прокинувся і зірвавшись, сів на ліжкові. Мені здавалося, що над моєю головою зі свистом пролітає камінь. Очевидно таке враження викликав звук автомашини, що в цей момент зупинилася буля будинку. Я напружено вслухався й почув далекі, а пізніше ближчі кроки кількох людей на сходах. Кров просто біла в скроні, в такт з цими кроками.

Люди спинилися біля дверей... Невелика пауза — мабуть присвічували на двері, шукаючи дзвінка і далі — дзвінок... Так, по мою душу!... І раптом стало якось легше й спокійніше, ніби прийшло відпруження того нестерпного чекання: пройде повз мене, чи ні. Мені здається, спокійним голосом запитав „хто там?”

„Це я, двірник... перевірка паспортів”... Я не мав вже найменшого сумніву...

Двірник зайшов до хати, ніби трохи ніяково почувуючи себе, в супроводі двох людей в уніформі НКВД. Один з них, досить чемно запропонував мені пред'явити паспорт і переглянувши його, подав ордер на обшук.

Дружина з видимої розгубленості почала одягатися, заспокоюючи сина, що прокинувся саме й побачивши якихось чужих людей в уніформі, зі зброєю, почав плакати.

Я вже ніби зовсім заспокоївся і коли почався обшук, весь час пильнував за тим, щоб хтось із них не підклав якоїсь проклямації, чи зброї між мої речі, бо такі випадки траплялися в практиці ежовських „героїв”. Обшук продовжувався понад дві години, дарма що наше мешкання складалося лише з одної невеликої кімнати, яка одночасно була для нас — їдальнею, кухнею, спальнею й робочим кабінетом.

Пригадую, що найпильнішу увагу одного з енкаведистів звернула пляшка вина, що він її знайшов в шафі. Він довго протп світла перевертав її на всі боки, аж доки я запропонував йому спробувати. Він охоче погодився — налив собі шклянку і похатцем випив її до дна. Теж саме зробив охоче і його товариш. Після того вони забрали все листування й документи до течки і запропонували мені одягатися, не пред'являючи ордера на арешт. „Паедем с нами, нужна будет выяснить некоторые вопросы”. Коли дружина в тривозі запитала

куди мене забирають, один з них відповів: „Ви не беспокойтеся, очевидно какое нибудь недоразумение”. Так вони говорили скрізь, а „недоразумение” те кінчалося пострілом у потилицю, або десятима роками каторжної роботи.

Я тоді ще не уявляв такої перспективи і після тих слів у моєму серці зродилася надія, що справді може це якесь непорозуміння. Бо ж звичайно в газетах безкінечно розписували, що НКВД нікого незаслужено не карає, а я не почував за собою найменшої провини. Хіба лише те, що місяць перед тим, в іншому місті, заарештували, невідомо за що, мого 73-річного батька.

Я вдягнувся, ніби трохи заспокоїв на прощання дружину й сина, міцно притиснув його до грудей і вийшов з кімнати, вже в супроводі охорони.

В машині один з них уместився до мене в півоберта і весь час слідкував за моїми рухами. Тон розмови змінився відразу: коли я запитав куди ми їдемо, мій сусід, з явним небажанням продовжувати розмову, буркнув: „увідіте”. За хвилину 20 машина заїхала до внутрішнього двору обласного управління НКВД на Катеринівській вулиці.

Один із моїх супровідників наказав мені йти уперед, склавши руки за спиною. При вході до приміщення комендантури, він відчинив двері і пропустив мене вперед. Ми зійшли по сходах і зайшли в якусь велику залу. Я побачив, що в ній сиділо на лавках з 200 людей. Всі вони повернені були спинами до дверей, не повертаючися, ніби перед ними, на голій стіні було якесь цікаве видовище, від якого вони не могли відірватися. Біля них стояло три охоронники з пістолями. Помітивши мою увагу до цього видовища, мій супровідник кинув мені лаконічно: „Не разглядиваться, налево” і відчинив переді мною двері.

У великій кімнаті, до якої мене завели, стояли по кутках чотири столи. За кожним з них сиділи урядовці НКВД в уніформах, з невиспаними байдужими лицами. Мій супровідник підвів мене до одного з столів, перед двома іншими стояли такі ж як і я. Урядовець прийняв папери, відібрані у мене при обшукові і поставив кілька формальних питань, записавши відповіді до анкети. Після цього я звернув його увагу на те, що серед моїх паперів є моя незакінчена праця, яку я повинен подати до видавництва за тиждень. Я просив його дати мені рукопис, щоб я міг вчасно його закінчити. Замість відповіді мені, він зі сміхом звернувся до свого колеги за сусіднім столом: „Міша, слішиш, етот чудака хочет у нас

писати книги". Міша зиркнув на мене, справді весело за-
реготався і потім, заглушуючи сміх, ніби серйозно звер-
нувся до мене: „А ти письменник? Ето замечательно — ти
будешь іметь возможность писати і то под диктовку
хорошого порфесора! А пока что катись дальше". Вони
обидва, а з ними мій супровідник розсміялися дере-
в'яним сміхом. Він не зовсім делікатно шарпнув мене
за плече і показав на двері, випровадив до залі і поса-
див поруч тих, що сиділи рядами лицем до стіни, грубо
наказавши не повертатися і не розмовляти. Я вже тепер
зрозумів, що то за глядачі сиділи поруч мене.

Розмова в кімнаті про мою працю ніби облила ме-
не холодною водою і я, за прикладом моїх сусідів,
звезених сюди цієї ночі, безнадійно зупинив свій зір
на стіні.

Незабаром нас почали групами виводити на по-
двір'я, де вже чекали вантажні, відкриті автомашини.
Сидячи просто на помості, спинами наперед, в супро-
воді сильної охорони, ми поїхали швидко вулицями
міста, оповитого сірим, безрадісним світанком.

Трамваї ще не курсували, але хідниками вже по-
спішали на ранкову зміну згорблені, брудні, сірі по-
статті, вони з острахом позирали на нашу машину і
певне відчували те ж саме, що й ми при зустрічі з та-
кими ж машинами вчора. І не знати хто більше спокійно
почував себе — ми, що вже дочекалися черги, чи вони,
що з завмиранням серця прислухаються щоночі до кро-
ків на сходах...

Ворота відчинилися і наша машина, проїхавши через зовнішнє подвір'я і обернувшись, зупинилася заднім бортом перед ворітьми т. зв. етапного корпусу, що півкільцем оточував внутрішній корпус Лук'янівської в'язниці. Поміж ворітьми й машиною стало четверо охоронників, з рушницями наготові, щоб ніхто не надумався побігти набік і нам подали команду: „Давай по два чєлавека с машини”. Протягом кількох хвилин, ми всі опинилися в одній з великих камер етапного корпусу. Там було вже з півсотні тих, що приїхали раніше. Серед цивільних було легко зауважити кількох людей у військовій і залізничній уніформі. Всі вони були пригнічені своїм становищем і навряд чи хоч один з присутніх міг сам собі пояснити чому його заарештовано. Люди зовсім не були подібні до „ворогів народу”, що їх ми бачили на пропагандивних плякатах ще в місті. Звичайні собі робітники, урядовці, інтелігенти. Я дивився на них і питав сам себе — невже це злочинці, та ж вони нічим не відрізняються від тих чесних, роботящих людей, з якими я зустрічався щодня. Так певне думав кожний і якось сторожко поглядав на своїх сусідів: а може вони мають якийсь гріх за душею?

Розмови зав'язувалися насторожено, неохоче. Кожний здається мав страх, щоб не нав'язати небезпечного знайомства вже тут з якимсь замаскованим „ворогом народу” і тим не ускладнити свого становища, бо досі ще мабуть кожний думав, що його арешт це якесь непорозуміння і десь там у глибині душі вірив, що це непорозуміння незабаром з'ясується.

Дехто почував себе трохи вільніше, очевидно зрозумівши, що думка про „непорозуміння”, це лише самотїха для наївних. Такі, здавалося, більше цікавилися рясними написами на стїнах, ніж своїм становищем. А тих написів, писаних найрізноманїтнішими почерками, справді була нечислена кількість. На видному місці красувалося: „Хто не був, той буде, а хто був той не забуде”. І поруч нього — біблійним стилем: „Остав надежду всяк, сюда входящїй”. Цей напис мені не сподобався, бо все ж не хотїлося зовсім розлучатися з заґаєнною надїєю.

До камери привели ще з 30 арештантів і незабаром

по цьому почали викликати по п'ять чоловік на коридор. Прийшла й моя черга. На коридорі нам запропонували роздягтися зовсім і простягнувши руки вперед, тричі присісти. Одяг наш забрали набік і почали його пильно перешукувати. Ми тимчасом, протягом 15—20 хвилин, стояли босоніж на цементовій долівці. Всі металічні гудзики підчас обшуку відрізали, а з черевиків повитягали шнурівки. Як пізніше ми довідалися, це робили тому, що кілька чоловік у в'язничних камерах поперерізували собі вени, загостривши гудзики на цементовій долівці, а ще кілька повісилося на ліжках, скориставшись сплетеними шнурівками. Траплялося це переважно після допитів, про які ми ще нічого не знали. Після обшуків завели нас до канцелярії для виповнення в'язничної анкети, а вже звідти до іншої камери. Всі ми трималися за пояси, ніби нам раптом заболів живіт.

Надвечір відчинилися двері і до камери загнали групу залізничників з Фастова. Коли ми поглянули на них, то ні в кого з нас не лишалось сумніву, що вони потрапили сюди відразу після якоїсь залізничної катастрофи. Обличчя їх були густі вкриті синяками, а деякі — мали свіжі криваві рани. Ми всі кинулися до них розпитувати про катастрофу, але вони нічого не хотіли розповідати, мабуть тому, що опинилися в незнайомому середовщі й боялися провокацій. Зрештою один не витримав: „катастрофа ця була у фастівському НКВД підчас допитів”. „Як, хіба на допитах б'ють? Та це ж неможливо, та це може бути тільки десь в капіталістичній країні!?” Правда, таку наївність виявляли не всі, але все ж вона видимо розізлила того, що оповідав: „Неможливо? А ось побачиш сам, як почастують тебе ніжкою від стільця!”

Цей епізод пригнічуюче вплинув на новаків, до того ще пригадувалося мимоволі й брутальне поводження варті підчас обшуку. Не згадую вже про те, що протягом цілого дня нам не давали ні їжі, ні води.

Десь о першій годині ночі всім нам наказали виходити. Ми потрапили на внутрішнє подвір'я в'язниці. В світлі ліхтарів мені кинувся одразу у вічі головний фасад в'язниці. Ніколи перед тим я його не бачив, з вулиці на нього не можна було переглянути, бо він був схований за зовнішньою будівлею, але саме такий, точнісінько такий фасад я бачив. І раптом пригадав, що це було в сні, напередодні арешту. Я сам не йняв віри цьому, але так було.

Подвір'ям провели нас до лазні, де всім, у всіх місцях постригли волосся. Цю операцію, надміру брутальну, виконували якісь дегенерати з кримінального відділу. Вони були чомусь так ворожо наставлені до нас і розважалися між себе найвульгарнішими дотепами на нашу адресу. Пізніше ми довідалися, що ті самі „молодці” стригли у лазні й жінок — політ в'язнів. Всю нашу одягу забрали до дезинфекції, звідки повернули її напівспаленою, в лазню пускали позмінно то окріп, то зовсім холодну воду.

Після такого „задоволення”, приблизно о 3-ій годині ночі, нас вивели на подвір'я і ми чомусь залиша-

лися там на холоді цілу годину. Хтось спробував несміливо запротестувати проти такого поводження і у відповідь дістав від охоронця доброго стусана, в супроводі трьохповерхового матюка.

Десь за годину, охоронці почали відбирати по 20 осіб і заводити їх до в'язничного корпусу. Мене з групою інших привели на один з коридорів другого поверху. Всіх нас зупинили в кінці коридору й почали розводити по 2—3 чоловіки по камерах. Я з моїм товаришем зупинився проти дверей обкованих залізом, з очком посередині. На дверях білою фарбою було написано „109”.

Двері відчинилися і ми втиснулися до камери. За нами заgrimів залізний засув, а перед нами було надзвичайне, неймовірне видовище, якого не міг би уявити собі найліпший фантазер на волі. В яскраво освітленій камері, площею 30 — 40 кв. метрів, 14 ліжок були майстерно встановлені одне на одне у три яруси, попід саму стелю. На кожному одинарному ліжку вгорі і внизу лежало по 4 чоловіки. „бічним валетом”, при чому крайні прив’язані були за поперек до ліжка рушником, щоб не впасти спросоння додола. Попід задньою стіною стояла довгаста, на 30 сантиметрів завширшки шафа з комірками для посуду. Зверху на ній лежав лише один, як крез. Вся цементова долівка попід ліжками була переповнена людьми, що лежали буквально як оселедці у бочці, боком, і як я скоро переконався, переверталися на другий бік через деякий час, по команді, бо інакше не могли влягтися. Ми мали місце лише стояти біля самих дверей не рухаючись, щоб не наступити комусь на голову. На нашу появу підвелось багато заспаних брудних і зарослих голів і, побачивши, що нема нічого особливого, знову полягали. Черговий сказав нам, щоб ми до ранку лишалися на місці, закрив тюремну адміністрацію, що ще дає людей до камери: „Ну що ж вони, чорти, думають — вже 116 чоловік!”

Справді, в камері не тільки не було вільної латочки, а й буквально не було чим дихати, особливо стоячи. Паркий сморід від людей і „параші” забивав дух. Ми змушені були присісти навшиньки, щоб полегшити дихання. Один по одному, спід ліжок вилазили якісь заспані страховидла в людській подобі до „параші”. Для них це була надзвичайно складна операція, бо треба було перелазити по тілах, розбуджуючи товаришів. Деякі з них реагували спокійно, а інші ляялися і часом, зпросоння, давали навіть стусана під боки. Ті, що підходили до дверей, питали нас звідки ми, що там на волі, чи нічого не чути про амнестію і вертали на місце таким же „тернистим” шляхом.

Ми нічого не розпитували, щоб не турбувати мешканців камери розмовою, лише спостерігали. І певне, коли б і ми не опинилися в такому становищі, нам було б не тільки гірко, а й смішно від того видовища. Пі-

зніше, вже на волі, дуже хотілося мати фотознімку з нього, бо зі слів тяжко уявити ту картину, її може лише відтворити в пам'яті.

На горішньому ліжку, спереду, спав якийсь великий, оброслий чорною бородою чоловік і неймовірно голосно хріп. Мені здавалося, що це мусів бути якийсь розбійник, що чудом зберігся ще з XVII—XVIII століття. Пізніше виявилось, що це керівний науковий співробітник київської обсерваторії — професор Б. І. — людина з великою ерудицією й веселою, оптимістичною вдачею. Пізніше, коли я з ним добре познайомився і розповів, що з першого погляду прийняв його за середньовічного розбійника, він весело сміявся. Доречі зауважити, що він ніколи не втрачав доброго гумору, навіть у найтяжчих умовах, коли його почав мордувати слідчий на допитах, вимагаючи зізнання в мітичному шпигунстві на користь Німеччини. Проф. Б. І. не витримавши тортур, написав йому велике зізнання — легенду про свої таємні, систематичні зустрічі з німцем Шопенгауером, в бібліотеці Української Академії Наук. Молодий слідчий, який очевидно почув ім'я Шопенгауера вперше, дуже зрадів, що йому зрештою вдалося вибити зізнання (або на мові слідчих — „розколоти”) такого „зубра” і побіг з тим зізнанням до начальника відділу, очевидно за дальшими інструкціями. Але незабаром він повернувся розлючений, вже з начальником відділу, і проф. Б. І. дістав добрих два десятки синяків за свою легенду.

Наші розглядини в камері перервав різкий дзвінок на коридорі. Люди швидко схоплювалися зі своїх місць. Найжвавішими виявилися ті, що лежали на горішніх ліжках, бо треба було за 15 хвилин розібрати „індустріяльну” споруду, поставити ліжка на місце й виставитися рядами „на поверку”. В камері склалася неймовірна метушня, бо один зачіпався за іншого і один одному перешкоджав, не бажаючи того. Та не зважаючи на це, ліжка швидко розібрали і встановили попід стінами, а арештанти, в тому числі й нас двоє, вишикувалися рядами. Тому що на підлозі всі не вмішувалися, чотирі ряди стояли на ліжках. Незабаром загримів засув і „штүрпак” на дверях скомандував „вніманіє!” До камери увійшов якийсь дегенерат, що називався „начальником коридора”. Він став на „парашу”, щоб було видніше, і тикаючи пальцем, перерахував нас ніби якісь штуки товару. Занотував щось у пам’ятничку і з пошаною д освоеї величності вийшов, не сказавши ні слова.

Коли всі зійшли з місць, в камері тяжко було розминутися, ніби десь на великому ярмарку. Нас почали розпитуватися що діється на волі. І знову те ж саме — чи ми нічого не чули про амнестію. Про це ми звичайно нічого не чули, це був лише бажаний міф в’язниці. Навпаки, ми могли тільки ствердити видиме збільшення арештів і морального пригнічення серед населення.

Ми, в свою чергу, цікавилися умовами побуту у в’язниці і тим як відбувається слідство, та в чому обвинувачують. Тут нам почали розповідати таке, від чого стало зовсім невесело. На допитах безжально б’ють людей, примушуючи писати різні легенди про злочини, яких люди не знали „ні сном, ні духом”, або підписувати такі ж легенди, сфабриковані самим слідчим. Ми більше не мали будьяких сумнівів в правдивості цих інформацій, тим більше, що двоє з наших співбесідників, продемонстрували нам свої спини, розписані синаками і кривавими смугами.

Зустрів я в камері зовсім несподівано й одного з моїх знайомих. Це був інспектор київського обласного відділу освіти — проф. Л. Я чув раніше, що його заарештували як „ворога народу” і мені здавалося тоді це дуже дивним. Проф. Л. мав вигляд скромної робота-

щої людини і я ніяк не міг би запідозрити його в чомусь злочинному, чи в якомусь бунтарстві. Знав я ще, що він мав трьох невеликих дітей і працював день і ніч, щоб сяк-так їх утримувати. А все ж, коли його заарештували, я подумав собі — а може там справді щось не в порядку, бо ж не може НКВД заарештовувати невинну людину. Про це кричали часописи, радіо, кіно-агітки. І чим більше розгулювався терор, тим голосніше виспівувала пропаганда про справедливість советської юриспруденції і „каїнову роботу” заграничної.

Тепер до мене підійшов цей чоловік і привітався. Я не міг його впізнати аж доки він не назвав свого прізвища. Я й після того не хотів вірити, що це він — так страшно змінився він за ці два місяці після арешту: виснажене, вкрай змучене, обличчя, заросле густою щетиною. Замість правого ока він мав червоно-синю пухлину. „Що ж це з вами сталося?” запитав я. „Та ви вже трохи розумієте, що робиться. Так само і зі мною. Досі не знаю за що мене арештували, а вже шість разів був на допитах. Це передучора дістав таку пам'ятку, за те, що не захотів підписувати фальшивого протоколу. Та хіба тільки це — показав він на око — подивіться тут: він дрижачими руками закотив сорочку і я жахнувся: вся спина й груди його були густо вкриті маленькими синіми цяточками. „Що ж це з вами сталося?” Дивлячись на нього я мало не заплакав. „А це дощечка така з дубового паркету є у мого слідчого. В ту дощечку він понабивав з 20 маленьких гвіздочків так, що з другого боку визирають лише кінчики. На допиті він змушує мене скидати сорочку і цим знаряддям провадить слідство. Уже сили не вистачає... Мабуть не витримаю більше й підпишу йому, що я син маршала Маннергейма, чи щось подібне”.

Мені починало поволі прояснюватися в голові, я починав більше розуміти, що тут сидять такі ж самі „вороги народу” як і я, але я все ще не розумів, в чому був сенс масового морду ні в чому неповинних людей. Зрозумів я це остаточно лише пізніше підчас дальшого перебування у в'язниці, а найбільше тоді, коли потрапив на каторжну працю до Сибіру, в неосяжні таєжні ліси. З тих лісів і надрів можна було мати мільйони чужоземної валюти, але хто ж поїде туди з власної волі замерзати в снігах, чи годувати незліченних комарів-безкоштовно, за шматок глевкого хліба і півлітра баланди з трухлої риби? А там же і мільйонів мало. То й б'ють двох зайців за одним замахом: гамують свій страх перед людьми, які можуть подумати, що в ста-

лінській конституції стільки правди як у жебрака грошей (а ще чого доброго й іншим можуть пояснити це) і одночасно з тим мають безкоштовно рабську силу, яку можна гнати як худобу хоч і на північний бігун. Там з неї можна висмокати всі соки на користь „со-
нячної соціалістичної вітчизни”, а вже потім і поховати безслідно у мовчазній мерзлоті. А допити і протоколи з дивовижними, нечуваними злочинами? Це мабуть для виправдання доцільності існування мільйонної армії правовірних опричників. Та певне ще й для пропаганди серед овець на волі — дивіться, мов, від яких вовків позбавив вас „недремлющий глаз НКВД”, ви ж розу-
мієте мабуть тепер, що ви голодні й голі через діяль-
ність цих „шкідників і диверсантів” — ось почитайте що вони самі про себе пишуть.

Я пригадав, як на зборах вичитували дивовижні свідчення відповідального співробітника нашої устано-
ви про його шкідницьку й шпигунську діяльність. Лю-
ди були ображені й обурені, вони говорили: „і хто б міг подумати, що цей тип умів так маскуватися перед нами. От бачите, чого варте НКВД, воно все бачить і знає”. Правда, дехто на ці розмови іронічно усміхався.

Тепер, після того, коли я побачив ці сині цятки на спині проф. Л., я зрозумів, що таким же способом були написані й ті сенсанийні свідчення. Та хіба ж тільки ті?

Проф. Л. розпитував мене чи я не чув випадково щонебудь про його родину, чи взагалі не чіпають ро-
дин репресованих. Я не чув нічого. Та й як я міг його потішити, коли сам знав кілька випадків, що викли-
кали до НКВД дружин заарештованих і, аргументуючи тими ж „свідченнями”, пропонували публічно зректися свого чоловіка — „ворога народу”. При цьому показу-
вали під свідченнями й оригінальний підпис. Деякі жінки, приголомшені тими „злочинами” і жахливою „скритністю” чоловіка, підписували таке зречення, зви-
чайно публікуючи його в газетах, чи виступаючи на зборах в тій установі, де працював чоловік. А сторонні люди думали собі — вже коли й рідна жінка перекона-
лася, що чоловік є такий, то які ж ми маємо підстави сумніватися? Правда, так робили і так думали не всі. Але диригентам залежало на загалі, а тих що думали інакше, пакували далі до в'язниці, якщо вони не вміли якось особливо затаїтися. Таке саме часто робили й з тими дружинами, що не вірили „свідченням”. В кра-
щому випадку їм і дітям їхнім пропонували виїхати з Києва за 24 години, до якогось провінціального містеч-
ка, де вони жили під наглядом НКВД.

У в'язниці про це нічого не знали, бо скрізь панувала страшенна ізоляція. Про листування, а тим більше побачення з родинами не могло бути й мови, єдине лише було дозволене — переслати в'язневі 50 карбованців щомісяця поштовим переказом, ніби для того — щоб він міг купувати собі необхідне в таборовій крамниці. Якщо гроші поверталися адресатові, це означало, що в'язня вже нема у в'язниці. Де він подівся, ніхто пояснень не давав. А тих родичів, що допитувалися про дальшу долю чоловіка, залишали, в кращому випадкові, без відповіді, а то просто й гнали як собак.

Надворі вже був день. Світло в камері згасили й ми опинилися в сутінках, ніби в льоху з маленькими віконцями, бо на заграбованих вікнах по всій в'язниці було встановлено, скісно поставлені, залізні дашки. Крізь таке вікно в'язень не міг заглянути на світ Божий, він міг бачити тільки вузький пасок неба. Зроблене це було для того, щоб ізолювати в'язнів навіть від свого тюремного світу, а разом з тим зробити їм більш „приємне” перебування у в'язниці: знайте, „вороги народу”, що ви гірші від собак. Ця півтемрява ще більше пригнічувала людину, таксамо і те, що в камері було дозволено розмовляти лише пошепки. За розмову звичайним тоном карали карцером, або ще інакше: „штурпак” викликав порушника на коридор і там „вияснював” йому тюремний порядок за допомогою двохкілограмового замка від дверей. Все було продумане й організоване так, щоб як можна більше принизити гідність людини, пригнітити її морально й фізично і тим полегшити „роботу” слідчого. Таким духом було просякнене все життя у в'язниці.

Вбивала ще людину й страшна одноманітність в'язничного життя: зранку — перевірка, за годину відчинялися двері — видавали хліб, каву і 10 грамів цукру; пізніше — якусь вонючу юшку, що її в'язні вдало називали „баландою”, увечорі — порожню каву. За весь час перебування у в'язниці, не було жадного дня, щоб ми не відчували голоду.

Найбільшою приємністю у в'язничних сірих днях, як це не дивно, були два п'ятнадцятихвилинні виходи до вбиральні, бо вбиральня на коридорі, де камери були напсуворіше ізолювані одна від одної, була своєрідним почтамтом, з якого добували новини, що приносили бодай якусь різноманітність. Вбиральнею користувалися по черзі всі камери і при тому завжди хтось із в'язнів повідомляв про новини, що їх хто небудь приніс з волі, або випадково дізнався при виїзді на допит. Ці новини найчастіше були видряпані вигостреним сірником на стіні. Але щоб прочитати їх, треба було близько присвічувати до написаного. Передавалися новини також листами на цигарковому папері. Ці листи ховали за виступом цеглини, чи водогінною рурою. Не

зважаючи на найпильніші обшуки, кожна камера мала хоч шматочок серединки з олівця, що його зберігали як велику цінність. І не зважаючи на те, що після виходу людей вбиральню пильно оглядали „штурпаки”, почтаamt діяв безперебійно. Не допомагало й те, що „писарі”, яких помічала варта в зорове віконце у дверях, діставали за листа 3—5 днів мокрого карцеру. Навини передавалися також і перестукуванням через стіни, в нічний час, коли панувала найбільша тиша.

Приємною була й прогулянка, що давала можливість кілька хвилин подихати свіжим повітрям. На жаль, вона продовжувалась не більше 10 хвилин. Камери, по черзі виводили через порожні коридори на внутрішній двір в'язниці — асфальтоване коло на 95 кроків — і там ми ходили парами, з руками, обов'язково закладеними за спину. Розглядатися на боки чи вгору було заборонено, хоч крім мурів з вікнами забитими дашками ми нічого не могли побачити. Той, хто порушував правила прогулянки, діставав доброго стусана, мусів відійти набік і стати непорушно під муром. Пам'ятаю, що два каштани, які росли всередині кола, і так привабливо зазеленіли навесні, були зрубані, бо в'язень не мав права бачити щось ліпше від в'язничних брудних мурів.

На подвір'ї для прогулянок, на підмурівку було прибито пофарбовану скриньку з написом: „Ящик для жалоб наркому НКВД т. Єжову”. Ця скринька була призначена очевидно для показу якимсь відвідувачам. Для в'язнів вона була лише актом глузу. Як можна було писати скарги, коли за виявлення підчас обшуку олівця, чи клаптика паперу, тяжко били й кидали до карцера. Та й кому писати? — сатрапові Сталіна, що мордував і вистрілював мільйони невинних людей? Все ж ця скринька прислужилася нам: значно пізніше, одного дня, вийшовши на прогулянку, ми не побачили її. Це без сумніву промовляло за те, що Єжова не стало. Отже, чергова хвиля страшного, безоглядного терору йшла на спад. За дві дні скринька знову була на місці, але вже тепер вона приймала скарги на ім'я „Наркома НКВД — т. Берія”. Це остаточно підтвердило наше перше припущення про Єжова.

Ще першого ж дня, я зазнайомився в камері із студентом 4-го курсу мовно-літературного факультету університету — Г. С. Він мовчазно сидів проти мене недалеко від дверей, бо лише чотири дні тому потрапив до в'язниці і ще не мав підстав, з тої причини, претендувати на краще місце десь у затишнішому кутку, де приємніше залишатися з своїми важкими думками. Якось ми розговорилися мабуть тому, що обидва, ще так недавно, розпрощалися в невідоме з маленькими дітками. Він також мав трьохрічного сина. Так само, глибокої ночі, до його будинку підїхала машина і після короткого обшуку повезли його на Катеринівську. Там завели його відразу під суворою вартою в глибокий підвал без вікон і поставили під стіну. Проти нього стояло четверо з рушницями. Він не знав що діється. Хвилинами йому здавалося, що це якийсь страшний, кошмарний сон. Озброєні люди мовчали, коли він спробував неслїливо запитати в чому справа.

За 15—20 хвилин з'явився чоловік в старшинській уніформі НКВД. В руках він мав папір. Розгорнувши його — почав читати: „Органами НКВД стверджено, що студент Г. С. належав до проводу підпільної української, націоналістичної, терористичної організації, яка ставила собі за мету повалення існуючого ладу і терористичні пляни проти керівних членів партії й уряду. На підставі 54 ст. УКК, Г. С. засуджено особою колегією НКВД УРСР до найвищої міри соціального захисту — розстрілу... Вирок виконати негайно”.

Людина, що прочитала вирок, подає команду і проти Г. С. зводяться чотири темні цївки. У нещасного юнака чоло вкривається холодним потом: „ні, ні, та це не може бути, це страшний кошмарний сон... Яка організація... Та це якесь жахливе непорозуміння...” Але це не сон. Г. С. падає на колїна і зводить благально руки до людини, що прочитала вирок: „та це ж якась дивовижна помилка... Я називаюся Г. С.... я ні про яку організацію навіть не чув”. Людина в уніформі різко перериває його: „Не строй із себе дурачка, нам все ізвєстно... Ти можеш спасти свою жїзнь тільки повним, чїстосердечним прїзнанїєм, ти должен видать всех соучастников”. І людина в уніформі, скомандувавши

спустити цівки, подає Г. С. другий папір, в якому написано: „Я, Г. С. член проводу української націоналістичної, терористичної організації, стверджую, що наша організація ставила собі за завдання... і далі: До дієвого складу організація належали такі особи...” Далі йшов список приятелів і просто знайомих студентів.

Г. С. пробує розпачливо переконувати, що він не знає нічого про будьяку організацію, але у відповідь зводяться цівки і Г. С. підписує „свідчення”. Його відвозять до в'язниці.

Тепер він не міг знайти собі спокою. Спочатку думав далі, що він став жертвою якоїсь помилки, що ця помилка незабаром з'ясується, бо не може ж бути, щоб НКВД заінтересоване було мати якісь фальшиві свідчення. Пізніше він переконався, що це був звичайний трюк слідчого, розрахований на психологічну реакцію „свіжої”, непоінформованої людини. Так робили з багатьома, але Г. С. довідався про це тільки у в'язниці.

За яких два тижні його почали викликати на допити і під страшними тортурами примусили підтвердити свої свідчення на очних зіставленнях з тим, що були в спискові. Г. С. повертався щоразу до камери в розпачі, але йому бракувало сильної волі й характеру і він підписував далі фантастичні свідчення на себе й інших, не маючи за душею найменшого злочину.

Закінчилася ця „справа” тим, що всю „організацію” засудили, звичайно позаочно, не десять років сибірської каторги. Профілактику на мовно-літературному факультеті проти уявної небезпеки було проведено, а з тим, що при цьому було зламане життя найздібніших 32 юнаків-українців, НКВД не рахувалося.

Величезна, найвище оплачувана, організація НКВД повинна була виправдовувати своє існування. Вона часто сама створювала на папері, послугуючися мордом, безліч фантастичних організацій, що ніби намагалися зробити державний переворот, чи просто якісь диверсійні акти. Вуха сексотів були густо наставлені скрізь, у різних прошарках населення. Вони підхоплювали кожне слово, кожен натяк незадоволення советськими порядками. Той натяк сексоти розписували всіма нюансами своєї підлости а вже їхні начальники плянували й плели, по всьому СССР мережу "контрреволюційних організацій." Вони добирали до них відповідні жертви.

Населення СССР добре знає про це і кожна людина має страх, щоб не сказати необережного слова. Ви боїтеся поговорити навіть з найближчим другом, так само, як і він з вами. Система внутрішнього шпигунства НКВД за громадянами своєї "вільної і волелюбної" країни, справді доведена до незрівняного розмаху. Тут, таки насправді, реалізовано сталінське гасло: "догнати і перегнати капіталістическіє страни." Масової підпільної організації там нема й не може бути, - не тому що люди люблять советську владу, (її ненавидить певне понад 75% населення), а тому, що в умовах того "атежественнаво" шпигунства і взаємного настороження, - вона немислима. І яким безмежно наївним показався мені один американець, що в розмові зі мною зауважив: — Ви кажете, що більшість народу проти Сталіна? Це брехня! Коли це було б так, він не був би обраний на керівника держави!

Відомості сексотів не потребують в СССР ствердження фактами і перевірки. В цьому ми переконалися у в'язниці багато разів. Про це розповідали нам і співробітники НКВД, що інколи потрапляли до в'язниці.

Щоб не утруднювати уваги читача, розкажу лише про один факт. Ober-кондуктор С. Кабека їзив на потягах поміж Шепетівкою і Здолбуново (на польському кордоні). Мешкав він біля проміжної станції, між цими двома пунктами. Згідно розпорядження прикордонної влади, він, так само як і інші, не мав права зійти з потягу на проміжній станції, повертаючи з Польщі. Він мав право повернутися додому, тільки побувавши в Шепетівці.

Одного разу, коли Кабека, у вільний від роботи день, був дома, до нього заїхав, по дорозі із Здолбуново, його швагер. Він привіз пляшку польського коньяку, закуски і вся родина провела вечір в приємній розмові. В тій розмові швагер мимохідь закинув, що в Польщі люди живуть значно ліпше, ніж в СРСР.

Другого дня, Кабека, що був не тільки обер-кондуктором, а й сексотом, пише звідомлення до НКВД: Такого то дня, порушивши розпорядження прикордонної влади, до С. Кабеки (тоб то до нього), по дорозі зі Здолбуново, заїхав М. Д. Він привіз із собою нелегально пляшку польського коньяку (не знаю де він його взяв). Напідпитку М. Д. почав говорити про те, що люди в Польщі живуть краще ніж в СРСР, наводив до того такі й такі факти. Кабека підтримував ту розмову.... і так далі. Під звідомленням на свого швагра й на самого себе, він підписався своїм сексотівським псевдонімом.

Звідомлення пішло темними стежками й завалялося десь до 1938 року. 1938 року, на його підставі, заарештовують М. Д. і самого автора — Кабеку, що потрапив до нашої камери.

За кілька днів, Кабеку викликали на допит і немилосердно побили, вимагаючи писати про шпигунську роботу на користь Польщі. В наступні дні було те саме.

Спочатку Кабека сам увіходив до камери, пізніше його волокли по коридору і вкидали до нас напівживого. Не маючи за собою провини, Кабека відмовлявся, але ще день і він почав би писати якусь легенду, бо вже говорив, що далі не витримає. Та напередодні слідчий поставив йому питання. "Так ти не хочеш писати, удаєш із себе святого? А пам'ятаєш які антисоветські розмови на користь Польщі, ти вів тоді й тоді з М. Д., у твоєму власному будинкові, коли він заїхав із Здолбуново, з коньячком? Ти думаєш ми не знаєм Ми всьо знаєм! Я допоміг тобі, а тепер пиши що було перед тим і після того, тільки нічого не приховуй, бо ми й так маємо відомості про кожний твій крок".

Кабека, зрозумівши тепер у чому початок справи, заходився гаряче переконувати слідчого, що перед тим і після того, він був тільки добросовісним сексотом і ніколи не мав будь якого відношення до шпигунської роботи. А те звідомлення про швагра написав він сам, і той підпис є його власний псевдонім.

Слідчий вислухав його, ще раз сказав, що НКВД все знає, що його обдурити не можна і відпустив Кабеку до в'язниці.

Хоч і тяжко був збитий Кабека, та ми бачили, що настрій його став значно ліпшим. Нам він сказав, що його помилково прийняли за іншу особу і через те били, а що він взагалі непричетний до будь якої справи.

Понад 3 місяці його жодного разу не кликали на допит і він, з дня на день, чекав звільнення, тримався після того допиту навіть якось осторонь від нас.

Одного дня його покликали. Він був здивований, що кличуть без речей. Повернувся він за 15 хвилин в істеричному настрої. Спочатку мовчав. Пізніше розпдвів, що йому оголосили 10-річний присуд по ОСО.

Він був страшно розлючений з тої “несправедливости” і тоді, з пересердя, оповів своєму товаришеві таємницю своєї справи.

Одверто кажучи, ми також підписалися б під тим вироком, бо вже певне не одного спровадив Кабека на той члях, своєю попередньою “діяльністю”.

Близько від мого місця в камері сидів 40-літній чоловік, з виду селянин. Звернув він мою увагу тим, що на лиці його не помітно було ані тіні журби. Про в'язничні справи, які виглядали в більшості трагічно, він говорив жартівливим тоном, не лізучи за словом у кишеню. Не бракувало йому й гострих дотепів на адресу в'язничної адміністрації й слідчих. Це був чоловік обдарований здоровим селянським гумором. Такого можна знайти майже в кожному українському селі. Його „побрехеньки” звичайно охоче слухають селяни, зібравшись в час дозвілля десь на колодках, чи в кооперативній крамниці. Ці „побрехеньки” часто являли собою злободенну політичну сатиру, тому й не любили їх представники офіційної влади і мали таких авторів на оці до певної пори.

Така пора прийшла і на мого нового знайомого-селянина К. з Боярки, під Києвом. Сидячи одного вечора в місцевій кооперативній крамниці, він розповідав: „Ви знаєте, учора я повертався надвечір з сусіднього села додому і раптом з переліска вискочив вовк. Я закричав на нього, затупав ногами і він утік до лісу; а я подався скоріше далі, щоб ще яка біда не вчепилась. Але напереріз мені, далі перебігло аж три. Я вже кричав на них скільки духу і певне добре, бо вовки полякались і відбігли в гущавину, а я пустився бігом далі. Ще не вискочив я з лісу, як назустріч мен кинулася ціла тічка вовків. Я притиснувся спиною до дерев, згріб швидко хмиз навколо і розпалив вогонь. Вовки обсіли мене навколо, клацали зубами і потроху присувалися все ближче, не зважаючи на те, що я кидав на них завогнені гіллячки. Видно були дуже лихі й голодні. Я боявся відбігти від вогню, бо вони б певно погналися за мною. А вогонь згасав і я бачив, що на мене насувається неминуча погибель. Та раптом мені ніби блиснуло щось у голові — я вихопив записник та олівець і закричав: „Так ви такі? То я вас записую до колгоспу!” Тільки я те сказав, вовки так рвонули від мене, що аж гілля затріщало, а я собі закурив, витер піт з чола та й пішов спокійно додому”. За це оповідання автор дістав добре на допитах, а пізніше — п'ять років Сибіру.

Пам'ятаю, коли йому оголошували на коридорі по-

заочний присуд, він повернувся через відчинені двері до камери і весело промовив: „Спасибі таки товаришу Сталіну, що навіть і тут, у в'язниці не забув про мене”.

За два дні в нашій камері з'явився ще один чоловік — з вигляду жебрак, що видимо ані трохи не відчував себе знедоленим. Здавалося, що він навіть задоволений з того, що знайшов собі пристановище.

Коли „штурпак” відчинив двері, щоб пропустити його до камери, він на порозі повернувся до „штурпака”, ніби продовжуючи розмову на коридорі, і трохи роздратовано запитав: „А как же мое точило?” „Получишь на том свете угольками!” — відповів йому штурпак і гримнув дверима. Новий в'язень, не роздумуючись, загнув йому вслід і після цього голосно привітався до камери: „Доброго здоров'я, братва!”

В камері відразу він повівся так, як у своїй хаті: „Ну та чорт з ним, що забрали мене, але, сукини сини, не тільки не дали випити, а ще й точило завезли”. Говорив він на повний голос, не слухаючи зауважень, що так розмовляти не можна. Ми почали розпитувати в чому справа і він охоче розповів: „Іду оце утром по Великій Підвальні йз точилом до Сінбазу і проходжу мимо німецького консульства. У ето время откриваются двері, виглядає якась молода женщина і кличе мене зайти. Я зайшов. Повела вона мене на кухню і дала поточити ножі, ножиці і всяку чепуху. Я, конешно, поточив. Заплатила мені 20 рублів і провела до входних дверей. Я йду при полном настроєніі. Січас, думаю, отхвачу на 3,15, сто грамов колбаси і позавтракаю.

Не встиг я дійти до Столипінської, наздоганяють мене два тіпа: „Пойдьом с нами”. Куде? — питаю. „Там скажем”. Повели мене в двір через вулицю і запхали в машину, а точило хотіли покинути. Я підняв гвалт і почав вириватися, сказав, що без точила не поїду. Вони мабуть не хотіли робити шуму в дворі, — поставили мені в ногах точило і ми поїхали. Привезли прямо сюди, записали в канцелярії, точило там у коридорі покинули і оце привели. Отже, бандіти, сукини сини, і гроші забрали! Дайте хоч закудить!”

Його охоче хтось почастував махоркою і він ніби заспокоївся.

„А як тут у вас із шамовкою?” запитав. І діставши негативну відповідь, вилаявся.

Найбільше йому дошкуляло те, що він позбувся

можливості випити. Його червоно-сизий ніс свідчив, що на волі він був у великій приязні з зеленим змієм.

У перший час, від незвичайного „сухого” режиму він аж захворів. Перші дні домагався від „штурпаків”, щоб вони його випустили, але побачивши з гарячих відповідей, що справа безнадійна, заспокоївся.

Приблизно за півмісяця почали його викликати на допити і домагатися свідчень про шпигунську роботу на користь Німеччини. Допитувалися як давно має зв'язки з консульством і які завдання він діставав від консула. А через те, що ні сном ні духом він не знав про такі злочини, розмова на слідстві щедро підкріплювалася „фактичними аргументами”. Переконавшись, що дубова ніжка буде й надалі гуляти по його ребрах, він хрестиком — (бо розписувати не вмів), підписав легенду слідчого про шпигунство на користь Німеччини і про свої давні зв'язки з німецьким консулом. Так оформивши свою справу, він випросив у слідчого пачку цигарок і був задоволений з такого реваншу. Просив шклянку горілки, та слідчий не дав.

Ще місяців чотири він просидів у нашій камері, а після того дістав по ОСО десять років і поїхав з черговим етапом, як він казав, „на нові хліба”. Сталінську настанову і тут було додержано: ліпше засудити сто невинних, ніж виправдати одного винного.

Склад людей у камері був надзвичайно різноманітний. Напротязі всього часу мого перебування у в'язниці — діапазон — від академіка до жебрака. Національності — різні. Одного часу ми нараховували їх у нашій камері — 13, але переважали, звичайно, українці — нація найбільш „улюблена старшим московським братом”. Були також і високі урядовці, зокрема — військові старшини.

Москва боялася залишати на волі тих, що мали правдивий авторитет у військовому середовщі. Часто причиною арешту було лише те, що десь у тіснішому товаристві хто небудь з присутніх розповів якийсь анекдот чи висловив будьяке малозначуще, критичне зауваження про урядову політику. В Советському Союзі, де панує „найдемократичніше” право, цілком вистачає цього, щоб людину замкнути до в'язниці, а то й зліквідувати без огляду на рангу, звання й попередні заслуги перед урядом. Так зокрема зроблено було з учасниками колишньої громадянської війни в Іспанії. Тисячі їх порозстрілювали й позасилали на далекі катogi, обвинувативши в тому, що вони є еспанськими шпигунами.

Одного дня до нашої камери привели командира Білоцерківської дивізії. Прізвища його вже не пам'ятаю. На його грудях був орден Леніна, „Красного знамені” і „Красной звезды”. Не знаю чому їх не зняли при вступі до в'язниці. Очевидно це зроблено було навмисне, щоб підкреслити перед в'язнями всевладність каруючої руки і безоглядність терору.

Командир дивізії спочатку трохи спогорда поставився до товаришів по нещастю. Очевидно він думав, так як і ми раніше, що його арешт це якесь непорозуміння, а інші люди, що є тут, мабуть належать до „ворогів народу”, — проти яких, ще вчора він, певне, виголошував нищівні промови. На наші питання він відповідав з висока, дуже неохоче.

Ще того ж дня увечорі, забрали його з орденами на допит. Повернувся він на світанку, власне не повернувся, а його приволокли і вкинули до камери. Весь він був закривавлений. В тому місці, де були ордени, сорочка була пошматована.

Говорити йому було дуже тяжко, він часто спльовував кров'ю...

Йому обмили рани, поклали в затишному кутку, прославши двоє пальто, щоб не так твердо було лежати.

Трохи прийшовши до себе після сну, він уже зовсім іншим тоном, ніж раніше, розповів нам, що перед початком допитів слідчий підійшов до нього і, назвавши ордени „побрякушками”, брутально почав виривати їх, роздерши сорочку. Не стерпівши такого глуму, командир дивізії, що заслужив ті ордени в боях на еспанському фронті, не роздумуючи про наслідки, вхопив стільця і збив слідчого з ніг. Коли той закричав, з коридору прибігли вартові і накинулися на в'язня. Слідчий вискочив з кімнати і незабаром повернувся в супроводі двох колег, озброєних дубовими ніжками і вже разом дали волю своїй „гуманній” вдачі.

Заслуженого, бойового командира вони мордували як хотіли; розчіплювали йому силою рота й користувалися ним як відхідником. Коли він непритомнів, його відливали водою й знову безжально били.

Того ж дня командира знов покликали на допит і більше він не повертався до нас. Не зважаючи на всі старання, ми не нашли за ним сліду.

Так проходили в'язничні дні — люди поволі звикали до тих страшних нелюдських умов в'язничного побуту. Та й до чого людина не зможе звикнути? Вона навіть сама не може уявити того в нормальних умовах.

Інакше в'язниця жила ночами. Починаючи від 11-ої ночі й до 2-ої за північ, брали людей на допити, або будись — безповоротно. В цей час майже кожен з нас не спав, а лише міг дрімати в якомусь напруженому півзабутті. Коли скреготів засув біля дверей, як наелектризовані підводилися майже всі голови й чекали. До камери заходив черговий по коридору, дивився на папірець і питав приміром: „на Ки?“ Тоді мусіли називати себе всі, що їх прізвище починалося літерою К. У людини з потрібним прізвищем він перепитував ім'я і потім наказував: „Давай одевайся, бистро!“ Часом додавав: „С вещамі“. Викликаний дріжачими руками одягався і виходив на коридор. Всі співчутливим поглядом проводжали його до дверей. За 10—20 хвилин знову відчинялися двері — тепер уже питали на іншу літеру. І так часом 4—6 чоловік з камери. Катівня працювала повною парою. Дуже рідко обходилося без викликів.

На світанку, чи вже тоді як зовсім розвиднилося, поверталися люди з допитів і часто ми не впізнавали їх — так вони були розмальовані синяками й кривавим плямами.

Часто бувало, що людину після допиту „штурпаки“ волочили за руки чи ноги по коридору і як пакунок кидали до камери. Бувало й так, що людину викликали на допити без перерви напротязі кільканадцяти днів. Від побиття й без сну, людина приходила до стану отупілого божевілья. І зрештою, заломившись, підписувала буюкі легенди слідчого.

Інколи люди не поверталися вже після допиту і зникали для нас безслідно, ми не знали, що з ними сталося, чи померли вони під катуванням, чи може відстрілу в потилицю. Лише другого дня приходив черговий і забирав речі того, що не вернувся.

Ще гірше було, коли глупої ночі викликали людину з речами. Майже завжди за тою людиною губився слід.

Мало не щонаочі ми мали ще й іншу „розвагу” — нелюдський крик тих, що їх мордували у в'язничних кімнатах для слідства. Ці кімнати були у півпідвальному поверсі третього і одинадцятого коридорів. Сюди вночі приїжджали слідчі НКВД і тут „проводили слідство” так, щоб в'язні чули, що чекає їх завтра чи позавтраму. Часом з цих кімнат розносилися розпачливі крики жінок. Тоді хотілося з відчаю безсилля битися головою об стінку, бо всі прислухалися чи не пізнають вони голос своєї сестри, дружини.

Я ніколи не забуду, як під впливом цих криків, майор червоної армії П. Т. зі всієї сили вдарився головою об ріг обкованої залізом печі. Пізніше ми довідалися, що він помер ще тої ж ночі. Дехто не міг витримати цих криків і протинав камеру якимсь звірячим ревом. Тоді відчинялися двері і винного заспокоювали замком, чи обкованим чоботом на коридорі.

Часом з боку шостого коридору, де розміщені були камери смертників, ми чули якийсь страшний розпачливий крик. Він швидко втихав так, ніби людині за-тискували рота, то знову на мить проривався з подвоєною силою.

Нерви були ніби наелекризовані, натягнені до останньої ступені, що межувала з божевільям. І тільки о 2-ій — 4-ій годині камера потопала в свинцевому сні. Лише інколи хто небудь, спросоння, переривав тишу болісним стогоном чи диким криком.

В таких обставинах я з тривогою й неспокоєм думав про прийдешні допити, не зважаючи на те, що будь-якої провини за собою не мав. Я вже зрозумів, що провина — необов'язкова. Головне, це директива з центру, а її виразно, як ми довідалися пізніше, окреслив Єжов на засіданні керівних робітників НКВД в Києві: „Что ви за чекісти, если не можете получить показаний?! Бил би человек, а дело всегда можно найти!”

Часом, у відповідь на заяву в'язня, що він не знає за собою ніякої провини, слідчий з нахабним сміхом повторював директиву свого вождя: „Все равно будеш писать, бил би человек, а дело какнибудь найдём!”

І переважно „находили”: ніжкою від стільця, гумовою палицею, закладаючи пальці між двері, дощечкою з гвіздками, помпою від мотоцикла, що нею напомували живіт та ще іншими „методами” советського слідства. Ті, що трималися спочатку, в більшості пізніше підписували, не тільки від бійки, а ще й тому, що бачили безпорадність становища.

Деякі, не чекаючи тортур, із сумним досвідом про трагічне становище попередників, писали відразу різні легенди на замовлення слідчого, а то й на підставі власної фантазії. Вони поверталися до камери не биті і ще й привозили з собою 2—3 цигарки від слідчого. Таких людей в камері не поважали і часом неофіційно бойкотували. Офіційний бойкот і якісь протести були небезпечні, з огляду на суворі покарання і легку можливість відплати провокацією. Але зате майже всі в'язні з сердечним співчуттям ставилися до тих, хто стійко витримував торттури і не писав фальшивих свідчень. Кожен старався щось приємне зробити для такої людини, що поверталася з допиту.

Хочу згадати про одного з таких — наукового співробітника інституту Будівельної Механіки Української Академії наук — Михайла Савчука.

Протягом 16 днів його викликали щоночі на допити і страшно мордували, домагаючися, щоб він ствердив співучасть групи своїх колег в націоналістичній, диверсійній (звичайно уявній) організації. Це очевидно було потрібно щоб мати формальну підставу для їх арешту.

М. С. категорично відмовився піти на таку провокацію і його щонаочі мордували. Спочатку повертаючися з допиту, він сам входив до камери, весь покритий синяками і навіть не показував вигляду, що йому боляче. Пізніше його, як лантух, кидали до камери, бо він уже не міг сам. І навіть тоді він не стогнав, тільки часом болісна гримаса перекошувала його лице.

Одного разу я підійшов до нього і запитав чи не міг би чимсь прислужитись йому. Властиво що я міг зробити для нього? — мені хотілось хоч обізватися теплим словом. Він зрозумів мене і подякував з такою ж теплотою за співчуття. „Ну як ви витримуєте такі мордування і не втрачаєте рівноваги? — запитав я. Я розумію, що це може бути в тому випадкові, коли людина справді боронить якусь організаційну таємницю в ім'я ідеї, за яку вона готова вмерти, але ж тої організаційної таємниці насправді нема?” — „Я вам відкрию секрет моєї витривалості: коли мене б'ють, я уявляю, що в кутку стоїть моя хвора дружина з маленькою донечкою на руках. Я так гостро відчуваю їхній тягар самотності й злиднів, що мій фізичний біль стає менш дошкульним. Я знаю, що коли я підпишу те, що вимагає слідчий, їх викинуть з хати і ніхто з друзів не пригріє їх теплим словом, бо мене вважатимуть за мерзотника. Нехай я згину нізачо, але з чистим сумлінням, бодай перед самим собою. Я й вам раджу так робити”.

Ця розмова справила на мене сильне враження. Мені якось стало легше на душі. Саме той приклад шляхетності й сильної волі допоміг мені пізніше витримати тортури на допитах.

За три дні після цієї розмови, „штурпаки” затягли М. С. напівживого до камери. Ми поприкладали йому компреси до найбільш уражених місць і влаштували його спочити під ліжком у кутку. Він майже не стогнав. Ми лише чули, що він там ворухився, очевидно повертаючись з одного побитого місця на інше. Потім здавалося нам, що він ніби захарчав — ми подумали, що це мабуть у сні, а потім стих. Ми думали, що він заснув. Його ніхто не турбував, щоб він міг спокійно відпочити. Цього разу він неспав довше, ніж звичайно. Не будили його й обідати, лише увечорі, коли наближався час виклику на допити, його вирішили розбудити. Але він не відзивався. Дотиком відчули, що він ніби неживий, — нахилили ліжко й побачили його зігнутого з притиснутими кулаками біля серця. Руки й пальто, простелене під ним, були закривавлені. В одному кулаці була

міцно затиснута пружина з ліжка. Загостреним кінцем її він проколов собі серце...

Тепер ми пригадали, що кілька днів тому він відірвав ту пружину, просив допомогти йому відтягнути її кінець (бо сам не мав сили зробити того) і вигострював його об цементову підлогу. Говорив, що хоче латати взуття і робить швайку. Тепер ми побачили для чого він готував її..

Покликали варту і вся камера, як один, підвелася на ноги, проводжаючи його в останню путь до безвісної могили і не одна сльоза заблишала в очах і не одне прокляття беззвучно промовили уста...

А він знайшов рятунок — його не могли вже покликати на допит.

Другого дня вся наша камера не прийняла їжі.

За два дні після цього забрали ліжка зі всіх камер, бо ще перед випадком у нашій камері, кілька людей повісилося, потихеньку серед ночі, причепивши до горішнього ліжка шнур, сплетений з ниток шкарпеток, або пасок виготовлених заздалегідь з рушника чи сорочки.

Минали дні, сповнені безрадїсним настроєм. Зникала вже й тїнь надїї на рятунок з цього пекла, в майбутньому могло бути тїльки гїрше.

Одного дня, біля півночі, відчинилися двері і зайшов, як щодня, „штурпак” із запискою в руці. Як звичайно — пауза — мабуть розрахована інструкцією на напруження нервів і далі лаконічне: „На букву Пи?” Почали називати прїзвища. Сьогодні черга прийшла до мене. Коли я назвав себе, „штурпак” запитав ім’я й по батькові і наказав швидко зібратися на допит. Я відчув якийсь неприємний нервовий дріж і поспішно вдягався. „Давай бистрей!” підганяв мене „штурпак” і за кілька хвилин я вийшов з камери в супроводі співчутливих поглядів товаришів.

На коридорі було ще кілька незнайомих мені людей. Нас разом повели до виходу. У груди вдарило свіже, нічне повітря, ніби цілющий бальзам після тої жахливої задухи. На небі так привабно замиготіли зірки і нагадали щось таке дороге і разом з тим таке далеке, далеке, аж біль здушив за серце...

В земкненій, яскраво освітленій підворотні етапного корпусу, куди нас привели, стояв один з тих ненависних „чорних воронів”, що ми їх так часто бачили на вулицях Києва. Черговий комендант варті перевірів наші прїзвища і нас втиснули в куверти „чорного ворона”. Герметично замкнулися задні дверці, загудів мотор, і ми рушили.

Сидіти там було дуже неприємно, бо стінки примушували зібгати плечі і взагалі скрючитися в якійсь невизначній позі. Машину підкидало і треба було напружуватись весь час, щоб уникнути удару лобом, потилицею чи скронями об стїнку.

Сидячи в машині, я силкувався уявити вулиці, якими мчав нас „чорний ворон”. Ось завулки Лук’янівки, далі Львівська, Велика Житомирська. Спускаючись до Хрещатика, „ворон” трохи притишив хід, а далі знову з ревом помчав нагору по Інститутській, через Липки. Там я вже згубив слїд, аж доки відчинилися двері „ворона” у внутрішньому дворі київського обласного НКВД — на Катеринівській. Біля виходу з машини, на кілька кроків від неї, стояло двоє з оголеними „наганами”.

Двоє інших провадили нас до одної з кімнат підвального приміщення одноповерхового, цегляного будинку. Там кожного посадили до „собачника”. Вірніше не посадили, а поставили, бо сидіти там не було на чому.

Вартовий біля „собачників” категорично попередив, що тут треба додержувати „мьортової тішини”. В коридорі з „собачниками” панувала якась моторошна, зловісна тиша. Не чути було й кроків вартового, бо хідник у коридорі було застелено грубою мотуззяною доріжкою.

За 20—30 хвилин двері в мойому „собачнику” відхилилися і вартувий (уже не той, що заводив) пошепки запитав моє прізвище й ім'я. Після того коли я відповів, він ширше відчинив двері й показав рукою до виходу. Там стояв вартувий з пістолем біля пояса. Він наказав мені закласти руки за спину і йти вперед. В той же момент він оголив пістоля, з таким розрахунком, щоб я це добре бачив. Я піднявся до вихідних зашкелених дверей. Їх відчинив вартувий, що був там і мовчки показав мені напрямок на асфальтову доріжку. Вона вела через невеликий парк у внутрішньому дворі.

Весь парк був яскраво освітлений. Обережно озирнувшись, я побачив у кількох місцях, між рідкими деревами, вартових з рушницями наготові і з собаками, а далі — високий паркан з колючим дротом. Можливість утечі і тут, як у в'язниці, була виключена. Та про неї в той час я й не думав.

Доріжка за 40—50 метрів привела до заднього ходу обласного управління НКВД. Коли я підійшов до дверей, вартувий сховав пістоля і вже тоді відчинив двері. Він запровадив мене якимись переходами до коридору на першому поверсі. Ще піднімаючись по сходах, я почув звідти жакливу симфонію тортур, що її передати словами немислимо. Зза дверей кількох десятків кімнат довгого коридору виривалися, всіма голосами, страшні крики, хрипіння, розпачливі голоси благання. Вони супроводжувалися садистичними вигуками: „Будеш писать, контра? мать твою Бога, Христа...”

Я йшов уздовж коридору і майже з кожної кімнати лунала вслід і назустріч та страшна симфонія, що приголомшувала й породжувала в душі настрій тяжкої тривоги й безпорадності...

Проти одної з кімнат вартувий наказав мені зупинитися й відчинив переді мною двері.

Я вступив у полосу ясного світла, яке відбивалося до дверей рефлектором сильної лампи, що стояла на письмовому столі, біля протилежної стіни. Світло було

таке яскраве, що в перший момент я навіть не зауважив слідчого, що сидів за письмовим столом. Я залишився стояти біля дверей, а вартовий підійшов до слідчого за підписом на ордері, і, діставши його, вийшов з кімнати.

Я був віч-на-віч із слідчим. Він перепитав моє прізвище і наказав підійти до маленького столика, що стояв на віддалі двох метрів від письмового стола. Тепер я міг трохи ліпше бачити слідчого, хоч і перешкоджало сильно світло, яке зберігало його в півтемряві в той час, коли він сам міг бачити найменшу рисочку, чи тінь на моєму обличчі.

Перед слідчим лежала товстелезна тека. Вікно за його спиною було затягнуто темною завісою. За нею, як показалося пізніше, була тоненька, як мереживо, дротяна сітка.

Не звертаючи на мене уваги, слідчий пильно перечитував папери в теці, поступово перегортаючи їх. Ця мовчазна психологічна гра продовжувалася 15—20 хвилин. Після цього він пильно й довго, підвівши голову, вдивлявся на мене, а потім знову схилився до паперів, похитуючи при цьому головою, ніби хотів сказати: „так от ти який злочинець!”

Ця мовчазна гра напружувала нерви й породжувала тривогу перед невідомістю. Я поглядав на теку перед слідчим і дивувався як могли вони назбирати таку силу матеріалів про мене. Справді створювалося вражіння, що там мусів бути описаний кожен день мого життя. Вже пізніше, я дізнався, що то була бутафорна тека, розрахована на психологічний вплив.

Зрештою слідчий підвівся і наблизився на кілька кроків до мене: „Так вот что П., сказал він. Ты 10 лет живьш в Кіеве і 10 лет ми следім за тобой. В этой кніге (він показав на теку) записан каждый шаг твоей контрреволюционной работы. Теперь ты имееш толькою две возможности: расстрел, или 25 лет дальних лагерей. Если ти напишеш обо всьом чістосердечно, ми тебя не расстреляем. Ты получиш свої 25 лет і уедеш работать”. Далі він говорив про те, що може прийде якась амнестія і я ще коли небудь зможу побачити свого сина.

Після цієї тиради він повернувся до письмового столу, відчинив шуфляду і витяг звідти добрий пак паперу — аркушів з 200. Поклав цей папір на маленький столик біля якого я стояв, приніс перо: „так вот, садись і піши все чістосердечно о своей контрреволюционной работе. Не питайся что нибудь утайть — это безпо-

лезно, всьо равно ми знаєм всьо, нам хочется только убедиться в том, раскаялся ли ілі нет. Понятно?"

Я відповів, що зрозумів все, тільки писати не маю чого, бо ніякої контрреволюційної роботи не провадив.

„Что ти сказав?" — витріщився слідчий. Я голосніше повторив, що не маю про що писати, хіба лише про те, що з невідомої мені причини, місяць тому, заарештували мого 73-річного батька. Тоді слідчий підскочив до свого столу, вхопив півнаповнений водою графін і тримаючи його в руці витягнений назад, почав із розлюченим виглядом підходити до мене. Я відступався назад і в той час, коли вже наблизився до стіни, слідчий зі всього розмаху кинув графін, ніби націляючи в мою голову. Я рефлексивно шарпнувся вбік і графін розбився на скалки об стіну, забризкавши мене й її водою. Шкло посипалося на землю, а слідчий оскаженіло підскочив до мене: „Собірай, мать твою..." Я нахилився збирати, а він в цей момент ударив мене ногою в спину зі всієї сили. Від сильного удару і несподіванки, я полетів на підлогу й лівою рукою напорівся на шклянку. Не підіймаючися з підлоги, я затиснув глибокий проріз, з якого бігла крав, другою рукою. Слідчий підскочив до мене і немилосердно гамселив мене чобітьми куди попало. Я почав кричати на весь голос, пам'ятаючи пораду з камери, але це не впливало на слідчого, — він продовжував свою „роботу". Вже коли мені забракло голосу і я почав харчати, а навколо мене на підлозі й одержі рясніли кров'яні плями, слідчий припинив езекуцію і закричав до мене встати. Я пробував звестися на ноги, але кожний порух викликав біль. Я підвівся й сів на підлозі. Тоді слідчий знов підскочив до мене і вдарив зі всього розмаху ногою в лице: „Встать, говорят тебе, контра!" Від удару я знову впав, але щоб уникнути далі побоїв, з болем звівся на ноги і поточившись прислонився до стіни. Якось механічно знову зауважив, що руки й одержа були вимазані кров'ю, рукав змокрів від неї.

Слідчий очевидно помітив, що кров далі льється між затисненими пальцями, підійшов до столу і натиснув на гудзик. За півхвилини до кімнати вскочив вартовий. „Позовіте лекпома на перев'язку". „Есть позвать лекпома!" відповів вартовий і швидко вийшов. Слідчий сів за своїм столом і, стиснувши зуби, кинув: „Я с тобой еще поговорю, ты напишешь у мене все, что нада!" Після цієї багатомовної обіцянки він замовк і лише нервово тарбанив пальцями по столі.

За кілька хвилин прийшов „лекпом", що також як

і слідчий, мав вигляд садиста. „В чом дело, тов. следователь?“, „сделайте етой к... перев'язку!“ „Лекпом“ посадив мене на стілець, грубо шарпнув за руку, якою я затискував проріз, і припаливши його немилосердно йодиною, забинтував. Скінчивши свою роботу, він відразу, нічого не розмовляючи, вийшов і я знову залишився із слідчим.

Він устав за столу і знову приступив до мене, відкинувши по дорозі ногою кілька шлянок під стіл. З виразу його обличчя я зрозумів, що це була перша, так би мовити, психічна атака, і що продовження зараз буде.

Я сидів на стільці, очевидно з виглядом затравленого звіра. „Ну так будеш тепер писать?“ Захриплим голосом я відповів, що не маю чого писати, бо й справді не відчував за собою ніякої провини. Тоді слідчий з сатанинською люттю підскочив до мене й заорав: „Встать, мать твою...!“ і при цьому з усього розмаху ударив мене по обличчю один раз, вдруге, врете... І коли я знову упав на підлогу, він знову підскочив до столу, відчинив шуфляду й вихопив звідти чотирьохгранну ніжку від стільця. Нею він почав мене полосувати вздовж і поперек, викрикуючи при цьому наймерзенніші московські лайки, що перепліталися з моїм надірваним криком. Я відчував одночасно, що горло запливає мені кров'ю спід вибитих зубів і в перемішку з криком випльовував кров на підлогу. Зрештою, від сильного удару по голові, в моїй свідомості щось раптом урвалося. Я вже не знаю як довго продовжувалася атака черга 2.

Коли я розплющив очі, то в перший момент, ніби крізь сон зауважив, що сижу під стіною на стільці. Біля мене стоїть той же „лекпом“ і підтримуючи мене за плече, тримає під носом пляшечку, а слідчий сидить за столом.

Дивитися мені було тяжко. Я бачив, ніби крізь якусь плівку, одним оком. Другого розплющити не міг, бо повіка нависла на око і коли я спробував її ворхнути, відчув пекущий біль.

З голови стікали за шию холодні краплини і мабуть тому раптом охопив мене якийсь нестримний дриж, — я дрижав усім тілом і цокотів зубами як у лихоманці. Лікпом ткнув мені в рот якусь таблетку і за кілька хвилин я прийшов до себе.

Лікпом мовчки вийшов з кімнати, а слідчий схилив голову на руки, ніби заснув. Не зважаючи на те, що у всьому тілі відчував гострий біль, я боявся поворухну-

тися чи видати якийсь звук, щоб не збудити слідчого.

Мовчазно, забуваючи про гострий біль, я просив Бога, щоб він міцно заснув і дав мені хоч хвилиночку спокою. Я навіть обережно розглядався по кімнаті, і через вузьку щілину поміж завісою на вікні, з радістю зауважив, що надворі розвидняється. Я сподівався, що вже допит скінчений і мене незабаром відвезуть до в'язниці. Тепер вона була для мене бажаною, ніби рідна хата.

В такому роздумі я зміг перебувати хвилин 15, аж доки слідчий підвів голову. Він поглянув на мене якимсь байдужим виглядом, смачно потягнувся всім тілом і, нічого не кажучи, вийшов з кімнати.

Я залишився сам і тепер сміливіше розглядався по кімнаті. Тепер гостріше відчув біль у всьому тілі і просто непереможну спрагу. Язик прилипав до піднебення і так хотілося хоч трошечки, хоч кілька крапель, води на спрагли уста... І хоч я відразу зрозумів, що це бажання ні дочого, все ж воно дошкульно нагадувало про себе.

Ніби вгадавши його, до кімнати зайшла якась жінка, очевидно прибиральниця. Вона поставила на столі графін повний кришталевий прозорий посуд; не звертаючи на мене найменшої уваги, зібрала до таці шклянки з підлоги й не сказавши ні слова, вийшла з кімнати.

Вся моя увага була прикована тепер до графіна з водою, — мені так хотілося підійти до столу і напитися води, але я цього не наважувався зробити, бо здавалося, що хтось увесь час слідкує за мною через замкову щілину.

Так просидів я може з півгодини, аж доки до кімнати зайшов якийсь молодий чоловік невисокого зросту, в уніформі НКВД. Він спинився проти мене, заклавши руки в кишені й злегка похитуючись на ногах, гіпнолізував своїм поглядом кілька хвилин, нічого не говорячи. Потім різким голосом наказав мені встати, додавши до цього наказу трьохповерхову московську лайку. Я підвівся, притримуючись рукою за стіну. Він підступив до мене щільніше і, примруживши очі, запитав: "Ну так будеш тепер писати?" Я, як і раніше відповів, що писати не маю про що. У відповідь на це, енкаведист заставив навколо мене з виглядом розгніваного Мефістофеля і при цьому кілька разів ударив по обличчю. Це супроводжувалося добірною лайкою. Після цього він з криком наказав мені розкрити рот і стати струнко під стіною. Щоб уникнути дальшої бійки, я виконав наказ. Енкаведист (це був „практикант” на слідчого), після цього відійшов від мене і сів за столом. Незаба-

ром він знову схопився і підбіг до мене: „Ти как держіш рот? Открой шіре!” Я більше роззявив рота, а він у цей момент, підскачівши навшпиньки, плюнув мені в рот.

В першу мить я просто затрясся від бажання кинути на нього і вп'ястися йому нігтями в лице, але вчасно стримався, згадавши як трагічно кінчалися, в попередньому, такі акції. Я обмежився тим, що кілька разів зі злістю сплюнув на підлогу і за це „практикант” кілька разів ударив мене ніжкою від стільця.

Протягом усього часу продовжувалося приблизно те саме. „Практикант” не дозволяв мені ні на хвилинку сісти. Коли я спирався спиною об стіну, він з криком накидався на мене, або знову пускав у хід дубову ніжку. Ноги мені починало пекти і я мимохить все схилявся до стіни.

Коли я звернувся до нього з проханням дати мені трошки води, у відповідь лише почув блюзнірську лайку.

Протягом пів дня він два рази виходив кудись на довший час з кімнати і тоді я міг відітхнути трохи легше, схилившись на стіл. У мене було непереможне бажання напитися й посидіти хоч хвилинку, але я не наважувався цього зробити, бо „практикант” виходячи попереджав, що він мене сполосує, коли я здумаю хоч трохи присісти. Сісти мені було дозволено лише в тому випадкові, коли я захочу писати.

До кімнати приносили йому сніданок і обід. Він повільно смакував його, очевидно розраховуючи на те, щоб збудити у мене заздрість. Але я на це не зважав, бо їсти мені зовсім не хотілося. Інша річ, коли практикант запалював добру цигарку, питаючи мене чи не хочу я покурити. Я відповідав, що не хочу, хоч мав до того, як і до води, нестимне бажання.

Пополудні, на зміну йому, прийшов такий же — інший. Методика його „практики” майже нічим не відрізнялася від методи попереднього, якщо не брати під увагу того, що замість плювати мені в рот, цей надів на мою голову кошика, до якого кидали непотрібні папери. При цьому він сказав: „Тепер стой как ідіот і не шевелись, еслі не хочеш пісать”.

Все це, як і вся система в'язничного побуту, було розраховано очевидно на те, щоб морально принизити людину, створити переконання, що вона нічого не варта перед лицем „правосуддя”, а до того ще фізично виснажити її відпорність перед „слідством”.

Так продовжувалося до вечора. Два рази мені вда-

лося відпроситися до туалету, куди мене супроводжував „штурпак”. Ідучи туди, я потішав себе думкою, що там, хоч десь, зачерпну трохи води. Та це не вдалося, бо „штурпак” стояв невідступно наді мною.

Увечорі, коли я знову стояв під стіною з кошиком на голові, до кімнати увійшов слідчий в супроводі якогось дегенерата у уніформі НКВД. Угледівши мене в такому стані, обидва зупинилися посеред кімнати і почали голосно реготати, очевидно схвалюючи тим задум свого „вихованця”. Той також почав запобігливо хіхикати. При цьому вони виголошували репліки на зразок — „Ти посмотри на ету балду!” Мені було не до сміху, бо я передчував, що почнеться знову.

Насміявшись досхочу, слідчий запитав „практиканта”: „Ну что, он писал?” Діставши негативну відповідь, він звернувся до свого супутника: „Ви только подумаете, что это за контра! Все время занимался в Кіеве і на на периферії подпольной работой, а теперь строїт із себя святого! Ну я с ним еще поговорю как следует!” Супутник слідчого, з міною удаваного здивовання й обурення, наказав мені підступити до нього. І коли я завагався виконати цей наказ, він, витріщивши очі, з криком і лайкою повторив його. Я ступив кілька кроків від стіни до нього. Він, підійшов до мене так близько, що наступив чоботом на ногу. Я почав відступатися назад, а він, закривши руки за спину, далі наступав мені на ноги, аж доки я наблизився до стіни. Тоді запитав із звірячим виглядом на лиці: „Так будеш писать?” І коли я відповів знову, що не маю про що писати, він блискавично махнув рукою і вдарив мене зі всієї сили долонею в лице. Не сподіваючися цього, я так ударився головою об стіну, що мені спочатку засвітилося, а потім потемніло в очах і я понад стіною зсунувся на підлогу в стані якоїсь оторопілості. Дегенерат ухопив мене за руку і відтяг від стіни, а потім почав молотити чобітьми.

Я відчував, що його чобіт ще важчий за вчорашній, тим більше що й без нього був гострий біль у всьому тілі.

Удари настигали один скоріше за другий. Я інстинктивно схопився обома руками за голову, захищаючись від них і кричав, вірніше з напругою видавлював із себе якийсь тваринний рев, подібний до того, що я чув ще тоді, коли вперше проходив коридором цієї узаконеної державної катівні.

Незабаром від сильного удару в голову я втратив притомність. Не знаю, як довго це продовжувалось.

Коли я прийшов до пам'яті, наді мною стояв слідчий і поливав мені голову водою з графіна. Дегенерата я зауважив на канапі в позі повної байдужности. З гарячою ненавистю я обвів їх очима, але безсилий був щось зробити.

Як тільки я розплющив очі, слідчий саркастично зауважив: „Єщо живйот б...! Ну, будеш тепер писать?“ Я нічого не відповів. Тоді він штурхнув мене ногою і повторив запитання. Коли я відповів ще раз, що не маю про що писати, езекуція відновилася.

За деякий час я знову знепритомнів і очутився вже на якомусь високому круглому стільці під стіною, високому тому, що мої ноги не доставали до підлоги. Спочатку я не зрозумів в чому річ, але вже скоро відчув для чого це, коли мої ноги набрякли й пекли як вогнем, не маючи підпори. Коли я згодом захотів стати на підлогу, слідчий з лайкою наказав мені не рухатися. У відповідь на прохання дати мені хоч трохи води, я почув лише грубу лайку.

Слідчий сидів за столом перегортаючи якісь папери і час від часу питав мене, коли я почну писати. Я далі відповів що не маю про що писати й почав говорити слідчому, що нічого ворожого проти влади не робив, що за свою фахову роботу я скрізь мав лише добру оцінку. Слідчий вдавав, що слухає мене і в мені прокинулась якась наївна надія на те, що може тепер прийде справедливість. Я просив слідчого щоб він запитав характеристики про мою роботу в установах, де я працював. Слідчий слухав і ніби погоджуючися, кивав головою. Потім він встав з-за столу, налив півшклянки води і повільно підходив до мене з таким виглядом, ніби хотів мені дати напиться. Наблизившись до мене, він несподівано розмахнувся і вдарив мене в лице так сильно, що я полетів із стільця. На землі він мене копнув ще кілька разів ногою: „Ти мене не расказывай сказкі, а говорі о контрреволюционной работе!“

На мене не так подіяли ті удари, як раптове й гірке розчарування в моїй наївній вірі, що зродила лише злість на самого себе. Я знову, за наказом слідчого, мусів підвестися і сісти на стільцеві, а він повільно випив ту воду, що не розхлюпалася зі склянки й повернувся на своє місце.

За кілька хвилин по цьому, до кімнати увійшов якийсь начальник. Це видно було з генеральської відзнаки на його комірці, а також по тому, що слідчий привітав його виструнчившись, і мені скомандував устати. Начальник запитав слідчого чи я вже написав свід-

чення і діставши негативну відповідь, з несподіваною чемністю, навіть називаючи мене на ви, почав говорити мені про необхідність щиро покаятися в своїх злочинах і тим заслужити полегшену кару. Коли я відповів, що не маю за собою ніяких злочинів, він, ніби не чуючи цього, вів своє далі. І в міжчасі звернув увагу на те, що я маю чомусь „втомлений вигляд” (він зробив вигляд, що не помічає кривавих плям і розбитого лица) і чемно запропонував мені сісти на звичайному стільці, що стояв у двох кроках від мене.

Я сів, а він проходжувався повз мене і продовжував переконувати в найвищій справедливості НКВД, в тому що воно нікого безпідставно не заарештовує і що йому, мовляв, все відомо, тільки ходить про щиросерде каяття злочинця. Влучивши паузу у цій високопарній тираді, я знову сказав, що не маю будьякої провини. У відповідь на це, начальник несподівано ногою вибив стілець спід мене. Я як сніп упав на підлогу, а він в несамопитій злобі почав гамселити мене ногами. Потім, очевидно втомившись, кинув: „Я еще поговорю с тобой иначе! А ви, тов. следовательно, не стесняйтесь с ним!”

Так я познайомився з великим начальником НКВД, не менш „справедливим”, як і мій слідчий. Це захопило ще більше слідчого. Він тримав мене в себе на „конвеєрі”, позмінно „з практикантами”, чотири доби, без води, без їжі, на ногах і на високому стільці, з навіперемінними тортурами — дубовою ніжкою, чобітьми й кулаками. Не вдовольнившись цими „гуманними” засобами, останньої ночі, мені здерли сорочку й били дубовою рейкою, до якої було вбито кілька десятків маленьких цв’шків, що при кожному ударі з неймовірним бодем впивалися в тіло.

Так виглядало „слідство” в „найдемократичнішій країні світу”, навесні 1938 р., не десь у глухому льоху на задвірках, а в „робочому кабінеті” офіційного слідчого київського обласного НКВД — Нікітіна, в середмісті Києва, на Катерининській вулиці, що тепер зветься вулицею Рози Люксембург.

Так, а то ще гірше проводилася і напевне проводиться тепер воно по всіх незлічених закладах цієї мерзеної сталінської організації.

Крім наказів писати про свою контрреволюційну працю й добірної московської лайки, я не почув від слідчого будьяких конкретних обвинувачень чи запитів. Очевидно він хотів примусити мене писати різні фантастичні історії про „підступну” антикомуністичну

добірнішою лайкою схопив зі столу ломаку і накинувшись на мене, немилосердно бив по чому попало.

Я знову втратив притомність. Очунявся я вже тоді, коли два „штурпаки” витягали мене за руки з кімнати. Ніби крізь сон, я почув навздогін голос слідчого: „Завтра я сделаю із тебя мешок с костями!”

В коридорі наказали мені підвестися, а тому що я неспроможний був до цього, мене далі поволокли за руки по коридору й сходах. Від кожного поштовху я відчував гострий біль у кожному м'язі, але вже не мав сили навіть стогнати.

Через подвір'я мене перенесли попід плечі і знову я потрапив до „собачника”, в якому був перед допитом. Мене вкинули туди і зачинили двері.

В „собачниках” панувала тиша, тільки зрідка було чути зітхання, які свідчили про те, що „собачники” не порожні.

За кілька хвилин трохи відхилилися двері й крізь щілину заглянув вартувий — той самий, що чергував вночі, коли мене привезли на допит. Він пошепки запитав мене чи був я за ці дні у в'язниці (очевидно він пізнав мене). І коли я відповів негативно, він знову запитав чи я щось їв за той час. Я відповів що не їв і попросив його дати мені хоч краплиночку води. Він, нічого не відповівши, причинив двері, а за кілька хвилин повернувся з кухликом води і шматком білого хліба: „Нате, тільки нікому не говоріть про це”, промовив він пошепки українською мовою.

Цей жест співчуття (не думаю, щоб то був підступ) і рідна мова так розчулили мене, що я заплакав як мала дитина, хоч ні разу не допустився до того підчас нелюдського слідства. Він застережливо помахав мені пальцем, очевидно для того, щоб я голосно не заговорив, забрав кухлик і, причинивши двері, пішов.

За яких дві години мене попід руки зтягли до „чорного ворона”, а за мною — ще кількох — в окремі „конверти” і ми поїхали вулицями мовчазного міста.

Не чути було крізь стінки ні сирен авт, ні яких інших ознак руху в передранковій порі.

Сидячи в „конверті”, я перший раз в моєму житті, відчув стан якоїсь дивовижної, абсолютної байдужности до всього і до життя. До того часу я не міг уявити собі, що людина може впасти в стан такої байдужности до життя. Коли б хтось в той момент сказав мені, що машина летить у прірву і я мушу лише злегка поворухнути пальцем, щоб урятуватися від смерті, я не зробив би того.

Такий стан був хвилюю у моєму житті ще один раз,
- пізніше.

Ця глибока депресія тривала, доки машина зупини-
лася перед брамою в'язниці. Від сильного поштовху я
ніби пробудився з цього стану і знову подумав про
щось життєве, не пам'ятаю про що саме...

В камері мене зустріли з такою чулістю, як зустрічають найближчого родича. Кілька осіб підвелось з місць і кожен намагався щось приємне зробити: один простягав цигарку, другий шматок хліба і одночасно пошепки розпитували про допит. В кутку під столом готували мені місце до сну.

Мій приятель П. підійшов з кухликом води до мене і шматом почав змивати кров з лиця, після цього він наклав мені компрес до цілком запухлого ока, якого я не міг розплющити і лаяв слідчого, не перебираючи слів. Він обережно, з братерською теплотою поклав мені руку на плече і запитав: „Писали?“ Аж тепер я з гордістю відчув те, що я витримав тортури і приємно було сказати йому „ні“.

„Ну, от і добре, що не принизилися перед тими гадами“ відповів мені і допоміг перебраться до мого „ліжка“.

Не зважаючи на страшну перетому, я ще мабуть з годину не міг заснути, бо боляче було лежати і так і так. Крім того не давала спокою думка про наступний допит.

Пізніше я ніби потонув у якусь темну прірву. На перевірку мене не будили, пославшись на те, що я дуже хворий і я проспав аж до вечора. Коли я прокинувся, в камері вже горіло світло. Мені дали хліба, баланди, теплої чаю і аж тоді я відчув який я голодний. Повечерявши, почав розповідати друзям про подробиці допиту. І хоч нічого нового я не міг розповісти, проте мене охоче слухали.

Коли пізніше почали викликати на допити, моє серце починало швидко битися і кров гостро пульсувала в скронях, бо слідчий обіцяв мене викликати сьогодні. Та ні сьогодні, ні завтра мене не викликали. До повторного допиту я чекав майже місяць.

Одної ночі знову покликали... Та ж кімната і той же катюга Нікітін...

Почалося знову з пропозиції писати про „контрреволюційну роботу“. Пропозиція була енергійно підтримана дубовою ніжкою, але вже не так гостро як минулого разу. Я мав враження, що слідчий надміру перевтомлений і не має такого настрою, як тоді.

Послаблення „методики”, як я довідався згодом, викликане було очевидно тим, що він уже мав двох свідків проти мене і міг справу „оформити”, належно від того чи я напишу самообвинувачення.

Добре сполосувавши мене ще раз, з тим розрахунком, чи не почну я щось писати, він сів за стіл і почав писати протокол слідства, все не пред’являючи мені будьяких матеріалів звинувачення.

Після кількох, сутоформальних запитань про біографічні дані мої, мого батька й матері, він запитав чи визнаю себе винним у тому, що належав до провідної групи української антисоветської організації. Я відповів нагativно і так він зафіксував. Далі спитав чи знав я п. Д. і які змовницькі, антисоветські розмови я з ним провадив. Я відповів так як було, — що п. Д. знав, але ніколи змовницьких розмов з ним не провадив. З таким протоколом моя справа помандрувала на ОСО до Москви, а мене слідчий відіслав до в’язниці, де я ще просидів 8 місяців „без руху”, до повторного слідства. І лише тоді, вже інший слідчий, частково познайомив мене з моєю справою.

Історія її виглядала так: перед різдв’яними святами я написав моему приятелеві — сільському учителеві Д. листа, в якому просив його приїхати колись до Києва, щоб трохи розважитись. В листі не було ні слова про політику, та і взагалі з паном Д. ми не мали розмов на цю тему, хоч би з огляду на те, що до політичних справ він ніякого інтересу не виявляв.

Очевидно, в порядку виконання пляну арештів на Роменщині (кожен район мав свій плян) заарештовують і Д., саме в той день, коли він одержав мого листа. Маючи в руках листа з Києва, „енергійний” слідчий подумав, що на цьому можна зробити добре „діло”. Пустив певне у хід дубову палицю і Д., що мав дуже лагідну вдачу і добре серце, написав легенду про те, що я його „завербував” до підпільної націоналістичної організації.

Справа полетіла до Києва і накручувалася далі. Тому що я не погодився писати на себе наклепів, слідчий на периферії дістав завдання знайти ще одного „свідка”. Тим другим свідком був знайомий пана Д., якого я зроду не бачив у вічі. Він написав, що я особисто „завербував” і його. Легенда його була ще більш барвистою від попередньої. Мабуть слідчий дуже хотів одержати ордена „за виконання особих заданій партії і правительства”. В ній було зауважено, що до тої

організації належав і мій родич, що працював в Академії Наук.

Поспішаючи здати діло з рук, або через недогляд, слідчий не заарештував цього „родича” і так надіслав справу до Москви. А там підкреслили червоним олівцем місце, де мова йшла про „родича” і повернули справу до дальшого розслідування, не тому що хотіли справедливости, а лише тому, що домагалися нових арештів.

Може це і врятувало мене від смерті, саме тим, що я довше затримався у в'язниці до остаточного розв'язання справи.

Після кінцевого допиту, я з дня на день чекав вироку. І справді, часто бувало так, що за тиждень-два по підписанні протоколу люди діставали вирок, або їх просто без вироку забирали „з речами” невідомо куди. Це було в тих випадках, коли справа йшла на „тройку НКВД”. До складу її належали три начальники з НКВД і слідчий, що доповідав про справу і був одночасно прокурором своєї жертви. Такі „тріки” безперервно працювали, особливо підчас „ежовщини”, вони видавали, позаочно тисячами вирoki смерті і лише зрідка—десятирічну каторгу.

Інші тисячі, переважно військовики й урядовці високих рангів, переходили через т. зв. „військову колегію” — зачинений суд з високих урядовців центрального управління НКВД. На той суд викликали вже й підсудного і ставили йому лише одно питання — чи визнає себе винним. Ніяких виправдань чи захисту не визнавали, та й мало хто виправдовувався, бо кожний підсудний, перед виходом до військової колегії потрапляв до кімнати, де був його слідчий, що обіцяв зідрати з живого шкіру, якщо зеперечить свої попередні свідчення. Про це нам розповідав високий урядовець управління південно-західних залізниць — комуніст Болотін, що побував на військовій колегії і випадково повернувся звідти до нашої камери з посивілою головою й присудом на 25 років. 90% тих, що йшли туди, діставали вирок смерті і лише найщасливіші — 15—25 років ув'язнення.

Діяли в ті часи ще й т. зв. „спецколегії”. На спецколегії потрапляло не більше 5% в'язнів. І то лише таких, що вже напевне не здібні були заперечити підписані ними легенди. Спецколегія формально вважалася цивільним судом, але насправді там засідали також урядовці НКВД в цивільному. До складу її входив і „представник” від робітників, але очевидно — до кінця надійний і перевірений.

Спецколегії діяли переважно коротко, при зачинених дверях, але інколи, коли те потрібно було для про-

паганди, (щоб показати „ворогів народу”) — і публічно. В такому випадкові підсудних тижнів за два забирали до окремої камери, де було більше повітря й краще підгодовували, щоб вони мали людський вигляд. Коли на тілі були сліди катувань, їх заліковували, а пізніше прилюдно питали: „А чи чули ви у в'язниці, щоб когось били на допитах?” „Ні, зі мною було багато людей, але я про таке нічого не чув”.

Такі інтермедії з безвільними людьми були потрібні для того, щоб заглушити поголоски на волі. Були навіть поодинокі випадки звільнення зі спецколегії, але тим людям, під страхом смерти, наказували зберегати таємницю мурів НКВД. Після тої школи вони жахалися навіть власної тіні й часто приневолені були стати на послуги НКВД.

Минали місяці, а потворний молох „єшовщини“ безупинно нищив сотні тисяч, мільйони нових жертв... На північ і Далекий Схід котилися безслідно незлічені, заграбовані ешелони, з мільйонами невільників на каторжну працю; в льохах і глухих ярах падали десятки тисяч від злочинських пострілів у потилицю... А в заграбованих мурах в'язниць далі йшла „підготовча робота“. На місце тих, що пішли, приводили майже щодня нових.

Напочатку літа, в нашій камері було вже 132 чоловіки, на площі 30 кв. метрів. Не мали вже місця не тільки лягати, а й сидіти. Доводилося робити це позмінно. В камері була неймовірна задуха, бо дашки на вікнах, розпікаючися на сонці, вже зовсім не пропускали свіжого повітря, ми роздягалися зовсім, але й це не допомагало. Піт невинно виливався з тіла. Ми вимочували його брудними шматами й потім викручували їх до полумисків, що стояли біля ніг. Повні полумиски поту передавали з рук до рук і зливали до „параші“.

Тіла всіх вкрилися червоною сверблячкою, що не давала спокою ні вдень ні вночі. Вночі, коли хоч трохи повівало свіжістю, виповзали з незримих щілин міріади блощиць і відбирали єдину втіху — забуття у сні.

На 132 особи ми діставали в той час лише один двохвідерний жбан води увечорі. Неможна передати того настрою, з яким люди чекали тої води, розподіляючи її в кухлики ніби якийсь неоціненний нектар. Очевидно невмисне замикали на цілий день воду і в убиральнях, — ми змушені були бродати там босим ногами в сморідному бруді і приносити його з собою до камери, ще збільшуючи задуху.

Коли в той час виводили нас на прогулянку і я озирався крадькома на товаришів, мені вони здавалися привидами з восковою шкірою на кістяку. Я з жахом у серці думав: невже і я такий самий?

Щодня від нас забирали одного-двох, що не мали вже більше сили так жити. Замість них приводили інших, свіжіших. Протести були нідочого, вони завжди закінчувалися побиттям, бо господарі тюрми мали всі повноважності безконтрольності.

Одного дня приволокли до нашої камери двох се-

лян, що побували на допитах у Броварях під Києвом. Вони розповіли нам, що там за колючими дротами, під Дарницьким лісом діяв страшний „комбінат смерти”. В цементових камерах, з навмисне наливою водою на долівках, тримали по 200—250 в'язнів на площі 30—40 кв. метрів. Так вони могли лише стояти, задихаючись у випарах власних тіл, майже без води й їжі.

Поруч з їхніми камерами, вдень і вночі діяли катівні і з поза їхніх стін невгавали нелюдські крики нещасних. Їм припікали ноги вогнем, напомповували шлунки водою, чи повітряною помпою з мотоцикла; заганяли голки під нігті; били дубовою лінійкою по найбільш уразливій частині чоловічого тіла.. І це все в XX віці, в „найщасливішій країні світу!”

Щодня з камер виносили кілька трупів, а ще більше виводили глумої ночі, десь недалеко до Дарницького лісу, на вічний спокій...

На місце їх приводили інших...

Серед двору катівні був глибокий колодязь. Коли одного дня проводили повз нього групу в'язнів, двоє рвонулося з шереди й кинулися туди сторч головою. Після того колодязь накрили дошками... Люди мріяли про каторжанський етап, як про щастя, бо про волю годі було й подумати.

Вже коли прийшли німці на Україну, вони виявили біля Броварів, у Дарницькому лісі величезні поховання, де мусіло бути кілька десятків тисяч трупів. Тільки це сталося пізніше, ніж у Вінниці і вони не мали часу їх розкопувати, бо вже відходили з України, та й самим їм треба було ховати кінці своїх чорних злочинів над українською людністю.

А там, у Броварях, так і залишилися нерозкопаніми могили невідомих тисяч, що пішли на той світ без хреста й похорону. Тільки десь нишком, серед ночі, тужили за ними матері й сироти гіркими сльозами...

Якось серед дня відчинилися двері нашої камери. „Штурпак” викликав прізвища трьох людей і наказав зібратися з речами. В числі їх був і я. Тому, що з речами майже ніколи раніше не брали вдень, виникла неймовірна надія: а може на волю?! Ми нервово почали вдягатися, а сусіди один перед одного проказували адреси своїх рідних, щоб передати їм звістку. Ми **обіцяли** це зробити, але припущення про волю було страшно неймовірним і я почував себе ніби наелектризованим — щось мало статися, бо на допити з речами не брали, а до іншої камери переводили звичайно вночі.

Коли ми вийшли на коридор, там уже стояло в ряду чоловік 12 з інших камер. Нам наказали приєднатися до них і ми чекали далі на тих, що їх виводили з інших камер. Нас все ж не кидало наївне припущення про волю...

Я потихеньку запитав свого сусіда в чому його обвинувачують. Ви:вилось, що він і сусід з другого боку мали „шпіонаж”. Це трохи охолодило мої сподіванки на волю, проте я зовсім не втратив їх, тим більше, що не підписував самозвинувачень.

Коли набралось з різних камер біля 30 осіб, нас вивели з коридору і ми поволі спускалися все нижче, аж до вихідних дверей з корпусу. „Штурпак” постукав у віконечко до зовнішнього вартового... У мене завмерло серце: невже воля!?

Та відразу прийшло гірке, зловісне розчарування: через віконце узяв штурпак у вартового ключ і повів нас сходами вниз. Він відімкнув спочатку дубові, обковані залізом двері, далі сталеві ґратчасті і ми опинилися у великій підземній камері, з мокрою цементовою долівкою, в підмурівках, під колишньою церквою. До вечора назводили туди біля 500 чоловік. Перестукавшись, ми довідалися, що наповнюються й сусідні камери.

Зовні, біля ґратчастих дверей, поставлено було двох вартових, які гостро наказали нам заховувати повну тишу. Крізь ґрати вони весь час пильно стежили за тим, що робиться в камері.

Ми всі були насторожені, бо доброго чогось чекати неможна було, тим більше що відсотків 80 присутніх

мали звинувачення в шпигунстві, решта — в українському націоналізмі й диверсії.

Серед ночі, коли ми, сяк-так умоствоилися на долівці, почали дрімати, загримів засув і до камери увірвався начальник в'язниці — катюга Іванов, в супроводі трьох — в уніформі НКВД. Він, виривавши очі, не своїм голосом заорав до півсонних людей: „Встать, мать вашу... контра! Что тут за шум! Я покажу вам мать вашу...!” Ми оторопіло підхопились із своїх місць і мовчки стояли перед ним, похнюпивши голови. Дехто з нас не міг зорієнтуватися сон це чи дійсність, бо в камері панувала перед тим буквально мертва тиша. Ще більше затрівожило нас передчуття біди. А Іванов кілька хвилин викрикував на нашу адресу — найбрутальніші лайки й епітети і після цього наказав вартовим взяти 10 чоловік до „безвоздушного карцера”. Він ткнув пальцем на 10, що стояли ближче до нього, круто повернувся і з мерзенною лайкою на устах вийшов з своїми супровідниками, а вартові повели тих, ні в чому неповинних 10, слідом за ними.

Ми посідали на свої місця і з тривогою в очах, мовчки переглядалися поміж себе. Хтось у кутку, не стримавши нервового напруження, істерично заривав, але сусіди похапливо втишили його.

Вже ранком (так ми догадувалися, бо світу Божого нам не було видно), привели до камери тих з карцеру. Вони ледве волочили ноги. Замикали їх поодиноці в кам'яних мішках, де можна було лише стояти нагнувши голову. Мішки герметично замикалися й людина від задухи скоро втрачала притомність. Тоді вартовий на хвилю відчиняв двері і знову замикав їх. Так по кілька разів. Повернулося лише 8. Двоє мабуть померли від задухи, бо вже ніколи ми їх не бачили.

Наступного дня нам нічого не давали їсти, лише увечері принесли два бачки баланди і 15 хлібів на всіх.

В наступні 15 днів нас тримали далі в найсуворішому режимі, зовсім без прогулянок. А потім знову розвели по в'язничних камерах, тільки ми вже не потрапили там, де були раніше.

Пізніше, коли після ліквідації Єжова потрапив до в'язниці колишній начальник 5-го відділу київського Обласного НКВД — Гулаков, він розповів нам, що саме в той час готувався масовий розстріл, (не тільки в київській в'язниці) в зв'язку з ускладненням політичної ситуації на Далекому Сході. Так часто роблять у Советському Союзі і ніхто про це не знає, крім тих, кому доручено виконання.

Зрештою прийшов час зникнення Єжова. Як я вже згадував, ми довідалися про це тоді, коли побачили, що скринька на екарги Єжову на подвір'ї прогулянок зникла. У в'язниці цю подію зустріли переважно з великим оптимізмом, бо сподівалися, що дев'ятий вал все-союзного, безглядного терору спадає.

Так воно й сталося. І не тому, що Берія був ліпший за свого попередника, а просто тому, що „операцію” мільйонного масштабу було проведено і можна було зробити більшу чи меншу паузу до наступної. Головним диригентом її припало бути Єжову — колишньому особистому секретареві Сталіна. На цю роль призначив його не хто інший, як сам Сталін, він йому, звичайно, давав і директиви. Сталін не помилився у виборі: протягом короткого часу сотні тисяч було розстріляно, мільйони „підготовлено” до сибірської каторги й каторжної роботи на копальнях Колими. Кремль почував себе спокійніше. Щоб інсценізувати перед народом свою „непогрішимість”, Сталін проголошує на черговому з'їзді партії про „перекручування” політики, деякими робітниками НКВД — „ворогами народу”, та ще про те, що, мовляв, до НКВД „попролазили чужоземні агенти”.

Той, кого ще кілька днів тому називали „любимим наркомом Сталіна”, опинився, як небезпечний свідок сталінської директиви, в одному з невідомих підвалів і пішов слідом за своїми вчорашніми жертвами, а „батько” ще раз показався у ролі непогрішого вождя. Так само як і тоді, коли він проголосив про „запоморочення від успіхів” під час велетенського морду людей за доби колективізації. „Батько” завжди пильнує справедливості і йому повинні голосити осанну матері й сироти замучених, як „наймудрішому за всіх часів і народів”.

Щоб замилити людям очі, після ліквідація Єжова, звільняють може 0.01% тих, що лишилися ще до того часу у в'язницях і кілька сотень повертають навіть із Сибіру, просто тих, що випадково потрапили під руку. Все це — для пропаганди: дивіться, мовляв: той хто справді не мав провини — звільнений, а там залишилися вороги. Від них урятував нас наймудріший Сталін!

З тих же міркувань, кидають до в'язниці поодино-

ких співробітників НКВД, ніби за співучасть у „перекручування політики партії”, а тисячі інших нагороджують орденами. Тільки в цих випадках ті самі „перекручування” називаються „виповненням особо важних заданій партії і правітельства”.

У в'язниці я зустрівся з двома майстрами „перекручування”. Один з них був за Єжова начальником Христинівського районного НКВД (прізвища не пам'ятаю); другий — Гулаков — начальником 5-го відділу київського обласного НКВД. Обидва вони, очевидно боючися відплати, дуже запобігливо ставилися до тих, що мали авторитет у камері. І, шукаючи міцнішого ґрунту, розповідали часто про свої службові таємниці.

Христинівський начальник оповідав, що напочатку єжовської епопеї він одержав дерективу заарештувати в районі 3800 чоловік. Заарештувавши всіх, що колись уже сиділи за політичні справи і якось повернулися додому; всіх, що про них були якісь звідомлення від „сексотів”, він побачив, що плян ще не виконаний. А його ж треба перевиконати! Тоді начальник пропонує головам сілрад подати списки тих, що їх треба заарештувати. Величина „контрольного числа” була визначена пропорційно до кількості дворів. Плян було перевиканано і „ворогів народу” за допомогою дубової палиці — „оформлено”. Христинівський начальник за свою „працю” очевидно сподівався дістати орден, але замість того сам потрапив до „контрольного числа”, яке треба було забезпечити обласному начальникові.

Гулаков був більшою рибою. Він належав раніше до відповідальних робітників шпигунської сітки в Ірані, офіційно перебуваючи там на малозначній посаді в советській амбасаді. Пізніше він, в числі 11, приймав участь у крадіжці генерала Кутепова в Парижі. За цю „роботу” він дістав бойовий орден „красного знамені”. В офіційному акті на призначення ордену було, як звичайно, написано: „За виповнення особо важних заданій партії і правітельства”. Подробиці всіх цих „важних заданій” він нам розповідав уже після того, як йому вибили кілька добрих „орденів” на спині і він підписав легенду про шкідницьку роботу в органах НКВД.

Розповідав він також і про те, що на подвір'ї обласного НКВД, на Катеринівській вулиці у Києві, є гараж, до якого ночами часто в'їжджають „чорні ворони”. В'їжджають вони так, що через відчинені задні двері можна вийти тільки на східці, які ведуть до підвалу, — туди, де за рогом чекає розрахований і неблаганний стріл у потилицю...

Від сторонніх ушей він заглушується шумом мотора, що працює тоді на повному газі... Так, в одному лише Києві було розстріляно від листопада 1937 до лютого 1938 року понад 10 тисяч „ворогів народу”.

Гулаков пояснював нам, що потрапив до в'язниці тому, що не слухав наказів і гуманно ставився до в'язнів, які були у нього під слідством. Ми не зовсім були переконані в цьому, бо зовні Гулаков нагадував типового енкаведиста, а все ж схильні були повірити йому, бо траплялися й серед них, дуже зрідка, відносно гуманні люди. Пізніше, коли в інших камерах довідалися про його перебування у в'язниці, нас повідомили, що Гулаков немилосердно знущався з в'язнів. У камері його почали бойкотувати, але не чіпали, боючися відплатних репресій адміністрації в'язниці, що найбільш поблажливо ставилася до колишніх колег. Гулаков почав проситися і його перевели до іншої камери, очевидно, щоб згубити сліди. Пізніше він таки дістав від в'язнів добру відплату, у вагоні підчас виїзду на етап.

Після зникнення Єжова істотних змін у в'язничому режимі не сталося, лише ніби трохи легше били на допитах, але й ця зміна не обходила всіх. В загальному, державна катівна працювала далі. Все ж в'язні, в своєму безпорадному становищі, з дня на день чекали на „зміну ситуації“, намагалися відшукати її в різних малозначних змінах, що часто не мали загального значення. Особливо уважно старалися вишукати щось на свою користь в оповіданнях тих, що поверталися з допитів.

Пам'ятаю, одного разу насвітанку повернувся один наш отвариш з допиту. Вигляд у нього був жалюгідний. Коли назустріч йому піднялися запитливо заспані голови, він з удаваною міною таємничости оголосив: „зміна ситуації!“ Насторожено підвелось ще кілька голів і він тоді урочисто заявив: „Раніше мене били ніжкою від стільця, а тепер уже ні. Сьогодні мене частували ніжкою від стола!“ Дехто усміхнувся на цей дотеп, але більшість понуро схилила голови на своє брудне лашмїття.

Дні минали за днями, одноманітно, безрадїсно. Наші надії на зміну ситуації, згасали. Може вона була для тих, що ще лишилися на волі, бо нових людей приводили мало. Ми були приреченими...

Вже далеко перейшло за північ, коли заgrimів за-сунув і до камери увійшов чоловік. Не чоловік, а кістяк обтягнений воскового кольору шкірою. Лице живого кістяка світилося радістю так, що здавалося ніби вернувся він з безнадійної, багаторічної неволі додому. Ми не могли зрозуміти в чому річ, ми вже давно-давно не бачили такої радості в людських очах.

Це був Дмитро Борзяк — український публіцист, один з тих, що ще залишився напівживим після розгрому СВУ. А радість на лиці, так давно забута всіма нами радість — від того, що Дмитра Борзяка привели до нас з камери офіційно засуджених смертників, де він пробув 59 днів.

59 безконечно довгих днів, наповнених жахом неминучої, безглуздої смерті, що може прийти сьогодні, десь у темному кутку, від стрілу не в одверті груди, а в потилицю, від ворога, що звук стріляти лише з-за рогу, в безборонного.

Пізніше Борзяк розповів мені свою історію. 1929 р. він був заарештований, як ніби керівник пресового відділу СВУ. Довгі місяці, під тортурами, перебував у в'язниці. Від нього домагалися фальшивих свідчень на академіка Сергія Єфремова, (у якого Борзяк бував кілька разів), та інших представників української еліти.

Борзяк витримав тортури й свідчень не дав. Може через це, або тому, що тяжко захворів у в'язниці, на процесі СВУ він не фігурував. Самообвинувачення погодився підписати сам С. Єфремов, коли перед ним поставили ділему: визнання неіснуючих провин, або масові арешти української молоді — зокрема всіх учнів Єфремова.

Як і треба було сподіватися, підступно здобути визнання використали на публічному процесі, розфарбувавши їх усіма кольорами для публічної опії, а учнів Єфремова і десятки тисяч найсвідомішої української молоді розстріляли в льохах та згноїли в Сибіру.

Борзяк, лише збігом щасливих обставин, напівживий, урятувався з вовчих лабет.

Прийшли роки Єжовщини. Борзяка, як потенціального ворога, чи просто як людину з минулим, без будь-якої провини, заарештовують і тортурами змушують

підписати дивовижні самообвинувачення про активну діяльність в неіснуючій націоналістичній, диверсійній організації. Щоб надати цьому більшої правдоподібності, щоночі викликають на допити Борзякового приятеля — маляра Н. і на дев'яту ніч він підписує протокол, що підтверджує легенду слідчого.

Маючи ці „незаперечні документи”, спецколегія київського обласного суду кличе Борзяка на розправу.

Побачивши в залі суду живу тінь свого близького товариша, „свідок обвинувачення” — маляр Н. зрікається свого „свідчення” і пояснює судові, при яких обставинах він його підписав. Суд „найдемократичнішої країни” не вважає на це і надає слово прокуророві, який на підставі „найдемократичнішого права”, „доводить”, що Борзяк є найлютішим ворогом народу, що він є онук свого діда і син свого батька, які мали 50 га землі. і „кривавими інтригами обплутували майже весь ССРСР, та в спілці з кривавим капіталізмом всесвіту, намагалися повалити советську владу”. І суд, який дивиться на право (закон), так як і наліво (бо інакше йому не випадає дивитися) засуджує Борзяка на кару смерті, не обумовлюючи того, що передсмертна агонія має продовжуватися 59 днів. Таку жахливу агонію, разом із тисячами інших, Дмитро Борзяк пережив у Лук'янівській в'язниці, на шостому коридорі.

Від 11-ої ночі до 4-ої ранку камери смертників були наелектризовані чеканням неминучої смерті. В кожній з камер ночами западала мертва тиша: затаївши віддих, люди прислухалися до яких дверей наближаються кроки, як повертається ключ у дверях... Відчинивши двері стають і обводять очима кожного по черзі... Після того пауза, страшна, неймовірно довга... перед викликом на смерть...

Іноді хтось із смертників не витримував її — з уст зривався істеричний крик. В такому випадкові нервового „штурпаки” виволікали на коридор і там заспокоювали по своєму...

Інколи з коридору — на всі груди — передсмертний голос розпуки: „Прощайте браття!”... І метушня, щоб замкнути рота.

Лише після 4-ої ранку западала камера на голій цементовій долівці, в якусь нірвану кошмарів, щоб знову збудитися... може востаннє... І так 59 днів...

Були такі, що чекали навіть по три місяці, доки їх вели на смерть, або у виключному випадкові вимінювали смерть на кільканадцять років каторги. Так було і

так є, бо конституція — „найдемократичніша” така, як тільки може бути у „батька” для дітей...

Людина, що якимсь чудом врятувалася з того пекла, ніби заново народжувалася на світ, тільки вже з глибокою зморшкою, що лишалася на чолі і в серці на все життя...

Я пригадую, з якою глибокою любов'ю до життя згадував Борзяк окремі епізоди ще з того часу, як був на волі, з яким незміряним теплом він говорив про своїх рідних, синочка.

Часто він згадував і про свого близького друга — Тодося Осьмачку: „Він ж уявіть, Миколо, що це за людина: живе місяцями зимою в склепах на кладовищі і творить такі прекрасні речі. Ось послухайте: і він пошепки деклямував мені цілі уривки з Осьмаччиних перекладів Шекспіра та його барвисті октави... І це ж у склепі, або десь на горіщі! А як би міг розквітнути цей талант і скільки ще інших, коли б Україна була нашою!”

При цих запальних розмовах очі Борзяка блищали хворобливим вогнем і розмова часом зривалася гострим і сухим кашлем. На хусточці з'являлися червоні плями... Але він не зважав на це, бо перші дні після камери смертників, Борзяк взагалі не визнавав, що може існувати на світі смерть. Він вірив також, що знову мусить прийти якесь чудо і він повернеться додому.

За два тижні після воскресіння з мертвих, Борзяка викликали з камери й на коридорі проголосили милість: „Кару смерті замінено на 15 років політ-ізолятора”.

Радість, що розцвітала в його хворих грудях, якось відразу зів'яла...

„Мабуть уже ніколи не побачу Дніпра з Володимирівської Гори і не візьму на руки свого синочка...” сказав мені... І таким глибоким, невимовним горем повіяло від цих слів.

На другий день Борзяка забрали від нас. А через два тижні в'язничний телеграф, через муровані стіни, повідомив, що Дмитро Борзяк шматком скла перерізав собі вени...

Наша камера, що так дружньо зустріла смертника, вшанувала його пам'ять глибокою мовчанкою і не один кулак міцно стиснувся тоді в безсилій люті.

Минуло ще кілька одноманітних, довгих місяців. Ми перебували у в'язниці майже без руху. Здавалося, що нас, ніби речі, переховують у вантажному склепі.

Одної ночі мене несподівано покликали на допит. Слідчий був уже інший — Шапіро, але почав свою „роботу” такими ж методами, як і попередній використовуючи засоби фізичного впливу, тільки вже в послабленій формі. Все ж відчувалася „зміна ситуації”.

Слідчий спочатку домагався, щоб я писав якусь легенду про контрреволюційну роботу, пізніше почав допитуватися про мого родича в Академії Наук і про тих, що давали на мене свідчення. Не вибивши з мене свідчень, він над ранок почав писати протокол і після того відпустив мене до в'язниці. Другого дня він знову покликав мене. Вже не бив і нічого не допитував, лише дав мені перечитати обвинувачуючі свідчення і розписатися в тому, що він подав матеріяли обвинувачення. Такого під час Єжовщини не траплялося. Я знову поїхав до в'язниці. За чотири місяці по цьому мене покликали до „начальника коридору” і він прочитав мені, що на підставі ухвали „особого совещання при НКВД ССРСР”, мене засуджено за арт. 54. 11. (участь у контрреволюційній організації) до 10 років ув'язнення в далеких „ісправітельно-трудових лагерьх НКВД”. Я вислухав цей вирок майже з повною байдужністю, бо вже встиг звикнути до думки про мою приреченість. Я вже так намучився у в'язниці за 20 місяців, що мені хотілося хоч у пекло, аби вирватися з неї.

Незабаром почалася підготовка до етапу. Засуджених вибирали групами з камер і зводили до інших великих, де містилося в такій же тісноті, по 200—300 чоловік.

Там оголосили, що перед виїздом ми матимемо 10-хвилинне побачення з рідними. Така „гуманність” здавалася нам просто неймовірною. Ми думали, що це оголошення зроблене просто на глум. Але за кілька днів справді почали викликати на побачення. Кожний ішов із завмираючим серцем, бо не знав, хто ще там залишився на волі. А ті, що їх ще не кликали, думали лише про те, чи матимуть вони щастя побачити когось із рідні.

Вже понад 20 місяців я перебував у в'язниці, в умовах найсуворішої ізоляції від зовнішнього світу. Лише по тому, що я діставав щомісяця 50 крб., я знав, що хтось із моїх близьких ще живе.

Неможна переказати словами того чуття радості й страху, яке спалахнуло, коли дійшла черга до мене. Я йшов по коридорах і здавалося, що не дійду. Мені терпили руки й ноги, а серце то шаленно билося, то ніби зупинялося. Думка була лише про одне — чи побачу синочка й дружину...

Мене, й ще двох зі мною, відвели до коридору, відгороженого від кімнати густою дротяною сіткою, ніби решетами з молотарки. Я вп'явся очима в сітку в неймовірному хвилюванні.

В кімнаті нікого не було. За півтора метри від сітки зроблено було півтораметровий бар'єр. Поміж ним і сіткою повільно проходжувався „штурпак” скоса поглядаючи в наш бік. Він зупинився посередині і грубо наказав, що підчас побачення ми повинні заховувати повний спокій і нічого не говорити про умови нашого побуту й допитів. За недодержання цього... „свіданіє будет прервано і ви понесьоте суровое наказаніє”.

Ми слухали його й не спускали очей з дверей у протилежному кінці кімнати. За кілька хвилин вони відчинилися і до кімнати увійшла моя сестра, а з нею ще якісь незнайомі мені люди. Дружини й сина не було... Мені ніби щось урвалося в грудях, я похилився на сітку, щоб не впасти додолу і пальцями схопився за вічка. Спазми млості підкотилися до горла і я ледве стримався, щоб не заридати.

Сестра наблизилася до сітки і рогублено водила вздовж неї очима, не впізнавши мене в першу мить. Коли я озвався до неї, вона сплеснула руками: „Ой, братіку ріднесенький! Ой, що з тобою зробили!” і залилася сльозами. Цей голос і сльози вивели мене із стану зацепенілості: „А де ж синочок і дружина?” — запитав я, — „що з ними сталося?” „Вони живі, живі... тільки вона змушена була зректися тебе як від ворога народу і етпер не могла прийти... Я прийшла... І мамочка жива і всі живі... тільки вони не в Ки.ві.. ти не журися мій ріднесенький... ой, який же ти нещасний...” І знову розридалася.

Забувши про своє горе, я почав її заспокоїти: „Не плач, сестричко... це я трошки хворів... тепер почуюю себе цілком добре... мені нічого не болять... і мамусі не кажи, що я трохи змарнів, бо й вона буде плакати,

не треба, вже все минулося... поїду — буду працювати за фахом і все буде добре, не плач, моя голубко...!”

Ще я говорив якісь слова втіхи, не пам'ятаю що саме, і трохи заспокоїв її — таку ж нещасну як і я, змарнілу у вічній біганині по чергах за шматком злиденного хліба.

Коли „штурпак” відійшов далі, вона пошепки запитала: „Чи правда, що вас б'ють?” — „Ні, ні, тепер уже ні...”

Я просив її ще заспокоїти мамусю і всіх. Так хотілося мені хоч на хвилиночку торкнутися до неї руками, поцілувати... Так стужилося серце за рідною людиною! Але між нами була дротяна перепона і грубий цербер — „штурпак”...

Відмахнувшись від різних питань товаришів у камері, я пробрався до свого кутка, сів на своє брудне шмаття і гірко заплакав... такий невимовний біль стиснув за серце. Аж тоді я найглибше відчув, як стужилося серце за рідними, такими ж нещасними „на волі”, як і ми за ґратами. Два дні я майже нічого не їв і не розлучався з моїми безрадісними думками...

Надходив вечір, листопадний вечір 1939 р. Трійками виводили нас зпідворотні етапного корпусу й саджали на помості вантажних автомашин, оточених вартою з рушницями наготові. Варта — і навколо, на бортах машини

На пригорку, недалеко від в'язничних воріт стояла група жінок з дітьми, з торбинками в руках. Мабуть, якось довідався дехто, що має від'їжджати етап. Вони поривалися очима і всім тілом до в'язнів у машинах, похапливо посиляли нам руками прощальний привіт і кожна з них певне хотіла впізнати свого. Ми з таким же напруженням вдивлялися до них: хоч на мить ще забачити рідну людину!

Мій сусід, що сидів біля борта, раптом крикнув: „Ганнусю!“ і замахав рукою. Старший вартовий, що сидів на борту біля кабіни, скрикнув: „Бей его гада по рукам!“ І той „штурпак“, що сидів біля нас, не вагаючись виконав наказ: з якоюсь дикою люттю вдарив прикладом у плечі. Машина прискіпила рух і не бачили ми вже тих пекучих сліз, що котилися в безсилий ненависті з Ганнусиних очей.

На запасних колях Лук'янівської станції нас пакували відразу по 42 особи до товарових вагонів з азгратованими вікнами і поспішно замикали двері, щоб не встигли побачити люди, яким вантажем виповнено, у вечірньому присмерку, довгий „ешелон особого призначення“. Його уважно оберігали довірені вартові з вишколеними вовкодавами.

Було гостро заборонено виглядати у вікна і ми тиснулися всі до випадкової шпарочки у дверях, — гарячково шукали поміж силуетами в далині когось рідного, хоч і неможна було у вечірніх сутінках на такий віддалі розпізнати когось. Ми тільки зауважили, що вартові, виставлені біля дороги, не давали людям зупинятися, відганяючи їх далі.

Коли вже зовсім стемніло, звідти, з того світу до нас донеслися тужливі слова: „Андрію, Андрієчку, я тут, я завжди з тобою... синочок здоровий...“ Той самий голос і ті самі слова ми чули всю ніч, аж до світанку. Ніби чайка, одна-однісінька квилала у відчаї над замряченим, безбережним простором. Видно від-

ганяли її, бо були довгі паузи, а потім знов, з іншої сторони, те саме... Десь віддалік з вагону ніби вирвався відклик, але він був заглушений ударами прикладу рушниці об стінку вагону...

Голос то віддалявся, то знову прибивався ближче. І таку глибоку журбу породжував він у наших серцях. Хотілося плакати, та не було сліз...

Ми сьак так розмістилися на голих дощаних нарах і майже не спали цілу ніч, чи тому що не стало вже камерної задухи, чи може тому, що в тиші ночі прислухалися, чи не почуємо і ми знайомого голосу.

На Лук'янівці ешелон простояв до ранку і вже тоді рушив у незнану путь. Незабаром він знову зупинився на бічних глухих коліях Києва „товарного” і там простояв ще цілу добу. Знову вночі ми чули розпачливі голоси, що десь зпоза вагонів кликали своїх рідних.

Нам почала дошкуляти спрага: на дорогу нам видали по 4 оселедці й по хлібині, — води ми не мали ні крапельки. Вранці, спочатку несміливо, а пізніше голосніше почали вимагати води. За кілька хвилин уже весь двохтисячий ешелон, ніби за чиєюсь командою, кричав: „во-ди! во-ди! во-ди!” Не допомагали й приклади „штурпаків” об стіни вагонів. Обережно визируючи через ґрати вікон, ми помітили що поміж вагонами й на дальших рейках почали збиратися залізничні робітники й випадкові перехожі. Вони прислухалися до нашого алярму і потайки, співчутливо махали до вікон руками. Зрештою варта, якій не вигідно було допускати таку демонстрацію, почала відчиняти двері й подала до кожного вагону відро води. Ешелон знову припинив, а за дві години вже ритмічно стукотіли колеса, ніби проказуючи знайомий нам маршрут: „На-Сибір, на-Сибір!” Перед нами стелилася невідома, далека путь, якою майже немає вороття...

Ешелон добре охороняли. В задньому й передньому вагонах була варта з кулеметами й собаками. Розстановлено було вартових і на проміжних площинках між вагонами. На менших станція він не зупинявся. На вузлових його заганяли переважно на бічні, дальші колії. Тоді з вагону на вагон перескакували з розгону по дахах вартові, щоб переконатися чи не проломили де „вороги народу” дошки в дахові. Інші ходили понад вагонами і дерев'яними молотками, з довгими держаками, обстукували стінки у вагонах. Так було на кожній великій зупинці. Зрідка в дорозі нам давали трохи води, якоїсь гарячої баланди. Переважно ми одержували хліб і солону рибу.

Всі свої обмежені можливості ми скеровували на

те, щоб якось подати вістку додому. Найбільшою цінністю був шматок пакувального паперу і олівця, що їх пощастило зберегти при обшуках. У декого зберіглося кілька аркушків цигаркового паперу. На ньому писали з одного боку коротенького листа, з другого — адресу. Прив'язували до шкориночки хліба й кидали крадькома через ґрати там, де бачили залізничних робітників, чи випадкових подорожніх, переважно в той час, коли потяг рушав з місця, чи притишував ходу. Пізніше вже дома я довідався, що всі мої 8 листів, які пощастило викинути, починаючи від Харкова і минаючи Свердловськ, дісталися додому. Очевидно люди на волі розуміли яких ворогів народу везуть „ешелоном особого призначення”.

Не один раз, підчас довшого постою нашого ешелону, остеронь збиралася групами люди і дехто з них пробував передати нам якусь їжу, але варта категорично забороняла це робити й відганяла людей від ешелону.

Пригадую ще й такий подорожній епізод: одного разу наш ешелон зупинився на колії великої Уральської станції. Очевидно недобре було розраховано зупинку, бо незабаром проти нас зупинився далекосхідний, комфортабельний експрес. Через широкі вікна його, ми бачили блискучі купе першої класи і добре одягнених, ситих і веселих пасажирів, що безсумніву належали до советської аристократії. На столиках були розкладені різні смачні речі, про які ми вже давно втрапили навіть уявлення.

Побачивши нас, деякі пасажири блакитного експресу поставали біля вікон і оглядали нас ніби мешканців зоологічного саду, проте в очах декого з них виразно світилося співчуття і одночасно з ним — страх про свою власну, завітнішу долю.

Проти нашого вікна стояв військовий вищого рангу, з трьома орденами на грудях. Він сумним поглядом дивився на нас і коли експрес рушав з місця, підняв руку до грудей і непомітно для своїх сусідів, послав нам нею прощальний привіт. Мабуть він розумів, що не зважаючи на всі свої заслуги, завтра може поїхати, без будьякої провини, слідом за нами, в такому ж „сталінському ешелоні”.

Починалася тайга — на сотні кілометрів тягнувся майже незмінний ландшафт — ліс і ліс без кінця-краю. Назустріч нам котилися довжелезні ешелони з лісом і рудою. Вони нам розповідали, яка робота чекає нас незабаром. Дуже часто бачили ми поміж деревами бараки, чи намети огорожені колючими дротами. На кожному розі дротяних загорож височіли будки вартових і майоріли постаті з рушницями, зодягнені в довгі кожухи й валянки.

На залізничних станціях у тайзі ми вже побачили інших робітників. Це видимо були дуже нещасні люди, виснажені докраю. Зодягнені вони були в брудне лахміття. Ноги їх були обмотані ганчір'ям і взуті в личаки. Вони вантажили дерево до вагонів, прокладали бічні колії, чи виконували ще якусь тяжку роботу. Біля кожної партії робітників була неодмінна варта, що не тільки стерегла їх, а й підганяла до роботи.

Забачивши наш ешелон, каторжники співчутливо кивали нам головами і, озираючися на варту, питали звідки ми і що чути на волі. Несміливо вони запитували про те, чи не маємо ми зайвого шматочка хліба або закурити. На питання про умови побуту вони безнадійно махали рукою. Така ж глибока безнадія світилася і в їхніх очах, вона надавала тон усій постаті людини.

А назустріч нам плівла без кінця-краю непривітна, ніби мертва, тайга, засипана глибокими снігами і все частіше пробігали перед нами колючі дроти „ісправітельно-ртурових лагерей НКВД“, із сторожовими будками, що могли б заслужено бути емблемою на прапорі великої в'язниці народів — СССР. І скільки горя, скільки розтерзаних душ і тіл припишло за нами, в безсилому відчаю й безнадії...

Наш ешелон зупинився серед великого, засніженого порубу, на запасній колії. Недалеко від нас, за колючими дротами, було кілька десятків бараків. Поміж ними повільно снували якісь сірі, одноманітні постаті.

Вартові відчиняли двері і наказували нам виходити. Ми зіскакували в пухнастий сніг, вгрузаючи до пояса—раді, що нарешті так багато свіжого повітря навколо. Воно просто забивало віддих, але ми пожадливо наповнювали ним груди, ще і ще...

Етапний табір Сама, що звався так за ім'ям найближчої від нього залізничної станції, був розбудований на величезній галявині посеред тайги і обгороджений двома рядами колючого дроту. Навколо височіли незмінні буди вартових. Довгі, рублені бараки, з низькою стелею, були майже зовсім виповнені суцільними, двохповерховими нарами. Поміж нарами, вздовж—лише вузький прохід і посередині—залізна піч.

Передвчора відійшов звідси попередній етап і частина бараків була вільною. Ми є чергові мешканці—по 300 осіб у кожному бараків. Маємо відносно, незвичну для нас волю, бо можемо ходити на території табору без охорони. Не дарма останнім часом покладали так багато надій на “зміну ситуації”. Оце вона власне й прийшла для нас.

Крім нас у таборі є ще кілька сотень тих, що приїхали кілька днів перед нами і чекають дальшого призначення. Крім того що ми побачили на дорозі і тут, вони майже нічого не можуть розповісти про умови побуту й праці. Попереджають, що в таборі, крім політичних, є ще кілька десятків кримінальних в'язнів і що нам треба остерігатися їх уночі, бо можуть забрати останню одежу. Походивши по табору, знайшли ми барак у якому жило понад 200 етапних з південної Грузії—переважно нащадки родовитих кавказців. Бліді, виснажені обличчя, але в очах—блиск незламаної гордості й жагучої зненависти до тих, хто з сонячних, гірських аулів завіз їх у цю холодну, вічно понуру тайгу. Щодня з їхнього бараку виносили 3—5 мерців. Вони не могли перенести 30—45 ступнів морозу і багато з них відразу захворіло на сухоти чи гостре запалення легенів. Медичної допомоги майже не було. Той же “лікпом” що і у в'язниці, з таблетками аспирину. Життя тут зовсім дешеве. І чим більше приречених відійде на той світ,

тим спокійніше почуватиме себе Кремль! А могил у тайзі можна накопати безліч і ніхто не знайде їх під глибокими сибірськими снігами...

Весь день ми пережили під враженням свіжого повітря і тої відносної волі, про яку вже так давно забули. Коли я проходив подвір'ям, мені все здавалося що слідом іде охоронець. Я навіть оглядався навколо себе кілька разів, щоб переконатися чи справді мене ніхто не супроводжує.

На ніч ми виставили кілька вартових біля дверей, маючи на увазі застереження проти кримінальних. Але ми й так майже всі не спали, бо відразу на нас напали міріади блощиць. Рятунку від них не було жадного, крім смертельно-міцного сну, який зрештою врятував нас.

Прокинулися ми середночі від крику, що зчинився в двох сусідніх бараках. Ми кинулися туди на допомогу. В бараці, до якого ми вскочили, було зовсім темно. При дверях і в середині вовтузилися люди з бійкою й криком, де бараків надбігали звідусіль інші люди на захист до своїх і бійка продовжувалася може з пів години. Закінчилася вона перемогою над грабіжниками. Вони повтікали до свого бараку, залишивши на полі бою одного забитого. Троє наших були поранені ножами. Один з них ранком помер.

Таборова варта а ні пальцем не ворухнула в цій справі, бо знала певне, що йдеться не про бунт. Вранці забрали двох забитих і нікого навіть не питали що сталося. Другої ночі нас уже не чіпали, лише тому, що на нашому боці була перевага.

Ранком нам видали по кілограму хліба і наказали вишикуватися біля бараків. Чекали ми на морозі з годину, доки рушили до воріт. Біля воріт лежала купа якогось брудного дрантя, його роздавали лише тим, що зовсім не мали одягу, або мали ноги обмотані ганчірками. Це мабуть був одяг з тих нещасних, що померли на каторжній праці, залишивши по собі лише одну пам'ятку—брудне, жебрацьке дрантя

За ворітьми чекав нас великий озброєний конвой із собаками. Озброєної варти на терені табору ми взагалі ніколи не бачили. Такий був закон охорони, бо в'язні могли у хвилині відчаю накинутися на вартового і відняти зброю.

Перед відходом начальник конвою попередив нас, що той, хто виступить з колони, буде забитий, як собака. Ми рушили в незнану путь, вузькою дорогою прорубаною серед безмежної тайги, що простяглася густим пралісом на всі боки. Величезна, майже 3-х тисячна колона розтяглася по дорозі скільки зглянеш оком, а обіч неї—на кожні 50 метрів — вартові з карабінами й собаками; спереду й позаду—цілий ескорт. Дорога була трохи протоптана, ма-

буть попереднім етапом, але місцями ми так угрузали в сніг, що тяжко було з нього вирвати ноги. Вже в перших годинах подорожі, слабші почали приставати. Щоб вони не затримували руху, ближчі вартові цькували їх псами, або підганяли прикладами, супроводжуючи цю “забаву” реготом і московською лайкою. Сильніші допомагали своїм товаришам, але й самі вже скоро не мали сили йти. Зрештою нам дозволили зупинитися й посідати на дорозі, бо вже сама варта потомилася і потребувала відпочинку.

Ішли ми увесь день і увечері, з короткими відпочинками. Не звикши до таких переходів за довший час непорушного сидіння у в'язниці, голодні й виснажені, ми вже вибивалися з останніх сил, коли забачили в далечині проблиск вогнів. Було вже десь певно по 12-й ночі, коли ми підійшли до табору “Палкіно”. Нас перераховували і впускали за дротяну огорожу. Ми були так змучені, що брудні бараки здалися нам за рідну хату. Не чули ми вже ні голоду, ні блощиць, послушши мертвоцьким сном

Другого дня нас покликали на медичний огляд. Він полягав лише в перевірці наших м'язів: голих людей оглядали як худобу на ярмарку і при тому робили якісь помітки в спискові. Коли дехто пробував поскаржитися на хворобу, йому сміялися у вічі: „нічево, не падохнешь! Ти думаєшь что на бал пріехал?” Або ще щось інше в такому стилі.

800 чоловік з нашого етапу, після огляду, відокремили, решту розмістили групами в тих бараках, де вже жили люди з попереднього етапу. Вони працювали в лісі, чи на велетенському тартакові, за пів км. від табору, на березі р. Лозьви. Так вона звалася мабуть тому, що береги її були порослі величезними кущами лози, черемухи, тощо. Навесні Лозьвою сплавляли сюди з порубів сотні тисяч кубометрів лісу і тартак працював безупинно, його обслуговувало понад 3000 в'язнів. Працювали вони на 2 зміни—по 12 годин. До тартака, десь від більшої магістралі, була прокладена залізнична колія, по якій, день і ніч, один за одним, відходили ешелони із шпалами, дошками, будівельними матеріалами.

Ми зустрілися в Палкіно з людьми, що вже побували в різних лагпунктах (лагерних пунктах) на Сибіру. Вони вважали Палкіно одним з найкращих, саме тим, що робота на тартаку вважалася найлегшою, а сам табір мав навіть електричне освітлення. Поза тим, усе інше було як скрізь.

Недалеко від табору, по той бік дротяної огорожі, ми побачили величезний частокіл зі стовпів, загострених зверху. Він зовсім подібний був до огорожі московського селища часів Івана Грізного. За частоколом нічого не можна

було побачити. Один із старших в'язнів сказав нам, що там карцер. Коли в'язень, часом з незалежної від нього причини, порушував правила внутрішнього розпорядку, чи не додержав робочої інструкції, його надсилали на кілька днів до карцеру. Там він перебував у зовсім неопалюваному бараці. Коли провина була дещо важливіша, з нього скидали одяг і залишали в одній білизні, а ще в тяжких випадках—зовсім голого, лише на голих дощаних нарах. Денно видавали по 300 гр. хліба і кухлик води. Після 2—3 днів карцеру мало хто з таких роздягнених залишався живий. Часто бувало, що він взагалі не повертався звідти.

Влітку, на зміну морозові, карцер “обслуговували” комарі, що тучею налітали через навмисне вийняті віконечка вгорі, і щілини в зрубіві.

Ті карцери, побудовані очевидно “за общесоюзним стандартом”, ми пізніше бачили їх у всіх інших лагпунктах, де нам доводилося побувати. Це — невід'ємна частина кожного „ісправітельно-трудоного лагерь”.

В Палкіно мені не довелося залишитися. На другий день після огляду, нас розбудили о 4-й рано і наказали збиратися до етапу. Перед відходом дали юшки з вонючої риби, на дорогу по пів глевкої хлібини і по два оселедці. За годину, з невеликою групою тих, що довше жили в таборах, ми вже вирушили в дорогу, в супроводі собак на двох і чотирьох ногах.

Кілометрів з 20 ішли ми “лежньовкою”—дорогою, викладеною на болотистому ґрунті, з колод більших за телеграфні стовби. Колоди лежали одна повз одну, скріплені великими, залізними штабами. Дорогу цю побудували раніше, ще коли закладалося м. Івдель. Нею підвозили ліс до будови міста і матеріяли та машини до будови велетенського тартака в Палкіно. Будували ту дорогу звичайно без будьяких машин, лише м'язами багатьох тисяч в'язнів. Тяжко собі уявити скільки праці вкладено в цю споруду: скільки нещасних людей згинувло тут.

Понад дорогою, між деревами, ми зауважили якісь купи снігу на рівному місці і наші спутники пояснили нам:—це груддя на могилах, присипане снігом. Тут вічна мерзлота: влітку земля розмерзається не глибше як на метр. А ями вибивають ломами відразу на 300—500 чоловік. Сьогодні принесуть 10, завтра—15... Коли накидають повну, привалюють мерзлим груддям, щоб не смерділо влітку...

Буває так, що вовки підгрібаються туди і розтягають мерців. Тоді пошлють кілька чоловік і ще трохи прикидають...

Я дивився на ці безвісні могили і думав, що може десь

тут, в одній із них, лежить і мій старенький батько, бо після арешту згинув слід за ним навіки. Єдиним злочином його було хіба лиш те, що до революції мав 10 га. поля і завжди відвідував церкву, — останнім часом ту, що її, такі як і він, десь побудували у стайні, на околиці м. Черкас. Інші церкви були знищені, або замкнені. А 1938 р. прийшла черга і на ту, що в стайні, бо майже всі відвідувачі її, переважно старі люди, були заарештовані. Лише за свою віру, вони знайшли безвісну смерть ось у цих, або інших могилах, без хреста й похорону...

Десятки таких могил ми бачили скрізь, де проходили по тайзі, біля лагпунктів. А скільки було їх по всім Сибіру, по берегах північних морів; скільки лишилося у Винницях, Броварах, Катинях!?

Коли вже зовсім розвиднилося, ми побачили в кінці дороги м. Івдель—велике селище, що мало яких 400—500 рублених будинків, розкиданих на обох берегах ріки, що мала таку-ж назву. Івдель був збудований зовсім недавно, на місці викорчуваного лісу, виключно каторжанською працею. В центрі міста, на пригорку стояв величезний, двохповерховий, рублений будинок з колонадою двохсотлітніх листвяниць на фасаді. На великому фронтоні—кількаметровий напис: “Главное управление Ивдельлага НКВД СССР.” Тут, за цими стінами, повз які ми тепер проходили, сидів якийсь московський сюзерен, що був необмеженим володарем життя й смерті сотень тисяч людей. А цей похмурий будинок з величною колонадою здавався мені схожим на велетенського спрута, що простягнув свої щупала поміж тайгою до лагпунктів і ними висмоктує всі сили нещасних, що поневіряються там без краю й просвітку.

На мапі неосяжних концентраційних таборів СССР, що кров’ю розлилися майже по всій території за Уралом, Івдельлаг позначений чи не найменшою латкою, бо він мав у своєму розпорядженні тільки (!) 350.000 рабів. Інші мали їх по півтора, а то й два мільйони!

Не може бути сумніву, що 1939—40 роках в концентраційних таборах “країни сталінської, соняшної конституції” було найменше 15.000.000 в’язнів, що працювали з дня на день, на каторжній праці, майже безкоштовно, на дальшу розбудову в’язниці народів і на демпінг та оплату комуністичних заколотів і шпигунства—за кордонами. Тепер ця армія напевно збільшилася, бо крім своїх, прийшли ще нові контингенти із “звільненої” території Європи. Туди поїхали також і “остарбайтери”, що поневірялися на тяжкій праці в такій же “сонячній” гітлерівській Німеччині. Вони добровільно поспішили на “родіну”. Їх пускати між люди

не можна. бо вони розкажуть як насправді живуть люди за кордоном. Закордон може мати лише чорні фарби!

Перейшовши Івдель приспішаним темпом, ми знову потонули в тайзі і тут, як і перед тим, на галявині побачили кілька великих куп снігу. Знову груддя... І нігде не на писано, що тут поховані кості тих, що будували це прокляте місто. Такі ж купи мабуть були на всіх сторонах Івделя. Тільки цим він може пишатися та ще тими темними ділами, що творяться за понурими стінами будинка — спрута.

За Івделем, у лісі нам дали пів-годинний відпочинок. Ми підкріпилися оселедцями і закусили снігом. Вартові ж і їхні пси їли м'ясні консерви.

Незабаром у тайзі, обіч дороги, на великій галявині, ми побачили дивне видовище—8 справжніх українських хат, рублених, але обмазаних глиною і побілених. Тільки дахи на них були не солом'яні, а дощані. Хати були обгорожені дерев'яними парканами і мали прибудови для худоби. Нас приємно вразило це видовище, що так яскраво нагадало нам про Рідний Край. Ми всі вп'ялися очима на селище і помітили, що люди, які були на подвір'ях, вгледівши нас, відразу тікали до хат і звідти обережно визирали, з-поза завісок на вікнах, як дикуни, ніби боялися, що ми несемо з собою якесь нещастя для них. Ми подумали, що це люди, які здичавіли в таїзі, але пізніше довідалися, що вони лише додержували наказу управління НКВД поводитися так під час наближення етапу. Розповіли нам і про походження цих селищ

Під час розкуркулювання і колективізації на Україні, 1929—30 р., сюди в глуху тайгу, між болота, де ще не ступала нога людини, приганяли, так як оце і нас женуть, сотні тисяч людей. Їм залишали на кілька день харчів, пилки, сокири і наказували тут оселяватися. Рятуючись від лютих морозів, що в цій місцевості досягають близько 60 Ц., з останніх сил бралися будувати якийсь, бодай вітром підбитий, барак. А грілися й спали, голодні, напівроздягнені, з маленькими дітками, в снігу, підмостивши гілля. З двохтисячної групи до викинення бараку залишалося 50—60. Інші аж до весни лежали навколо задубілі, присипані снігом. Тікати не було сили і не мали з чим. Та й куди? знову в руки катюзі? А навколо, на тисячі кілометрів, одноманітна, суворая тайга, засипана холодними снігами...

А все ж були такі, що відважувалися, тільки майже всі вони знайшли могили в чужій чужині.

Ті що пережили зиму смерті і поховали своїх дітей, братів, батьків, будували собі хати з того осоружного барака. В тайзі вони наставляли сільця на дичину, живилися ягодами, грибами. А вже згодом приручали кіз, оленів і за-

вели навіть бджоли. Такі селища ми зустрічали не одного разу, переходячи тайгою

В 1940 році, коли почали прибувати етапи з “визво-лених” земель Західної України і Польщі, в тих селищах що були близько від Івделя, розмістили родини польських жидів (до таборів їх чомусь не посилали), а власників погнали під конвоем далі в тайгу, щоб вони будувалися за-ново. Їм дозволили взяти з собою тільки харчі, інструменти та деякі хатні манатки Пізніше усіх жидів повезли до Біробіджану, але власників до селищ не повернули. Тре-ба-ж комусь опановувати дику тайгу.

За цей день і частину ночі ми пройшли біля 70 км. і пізно вночі, безмірно втомлені, підійшли до лагпункту “Юр-кіно”.

На великій галявині вирубаного лісу, тут було лише чо-тирі невеликі, рублені бараки. Ми побачили спочатку тіль-ки невизначні силуети їх, бо все потопало в темряві. Лише у вартівничій буді біля входу блимав вогник лихтаря. З пів години ми чекали біля воріт, доки десь виринув зас-паний начальник варти, в супроводі двох помішників. При-свічуючи лихтарем, з незмінною московською лайкою, вони перерахували людей і розвели по бараках.

До нашого приходу, в лагпункті нікого крім варти не було, бо за кілька днів перед тим в'язнів перевели кудись да-лі, а ми прийшли в порожні, кілька днів неопалювані бараки Світла жадного не було і ми товпилися як отара овець, ви-шуковуючи вільного місця на нарах. Хтось роздобув сірника і присвічував щепками, що залишилися біля печі. Пізніше відшукали на подвір'ї трохи дров і розпалили в печі. Всі товпилися біля печі, щоб хоч трохи обігрітися після такого довгого переходу на лютому морозі, але вже не вистачало сили триматися на ногах і незабаром усі втиснулися на на-ри. Лишилося лише двоє вартових біля печі. За кілька хви-лин ми спали непробудним сном, не чуючи навіть блощиць, що з першої хвилини немилосердно напали на нас.

Прокинулися ми від металічного звуку сигналу. Не зва-жаючи на такий великий марш, таборових порядків не по-рушили і розбудили, як звичайно, о 5-ій годині. Відпочива-ли ми не більше чотирьох годин.

До бараку з криком ускачив вартовий: “падимайсь на паверку, давай бистрей!” Без цього проклятого слова “давай” не міг очевидно обійтися жоден вартовий. Ще у в'язниці і за весь час перебування в Сибіру, я чув його де-сятки тисяч разів у різних комбінатіях: “давай собірайся, “давай вихаді”, “давай работать”, давай бистрей” і про-сто—давай, давай! Це “давай” так набридло, що вже било по нервах. Мені здавалося, що коли б вартовим, контингент

яких вербували переважно з різних дегенератів, відібрати це слово, вони втратили б найменше половину свого внутрішнього змісту.

За кілька хвилин ми стояли в рядах перед бараком і черговий з варті перераховував нас, присвічуючи ліхтарем. А тому, що йому було дуже тяжко почислити 215, ця процедура, на 40 ступеневому морозі тривала з 20 хвилин. Після перевірки, вартовий скомандував "вніманіє!" і наказав виділити 20 осіб рубати дрова в зоні (т.т. на території табору), а завтра вже підемо всі на роботу до лісу. "Начальник лагерьа дайот вам день отдыха, чтобы лучше работали!" Ми дуже здивовані були такою людяністю і раділи, що матимемо можливість трохи відпочити перед роботою. А коли пополудні привезли до табору двоє саней з пилками й сокирами, ми зрозуміли чому начальник був такий "людяний",— він просто не мав з чим послати нас до лісу.

Цього дня ми "розкошували" на нарах, кожному з нас довелося працювати лише годину. Два рази на день дали нам незмінної ячмінної баланди і по 800 гр.хліба. Тим, що мали зовсім подерте взуття, видали "бахіли" і "лапті". Слово "бахіли" я перед тим ніколи не чув і не зустрічав його у термінологічних словниках. Так називалися ватяні панчохи 25—30 см.завдовжки, обшиті конопляною тканиною. Поверх панчох мотузками прив'язували "лапті"—черевики зроблені з лика. Тим що не мали короткого верхнього одягу, видали, вже зовсім поношені, ватяні піджаки.

Наступного дня нас розбудили, як звичайно, о 5-й г. За три чверті години ми повинні були умитися, поснідати, одержати хліб і стати в ряди біля свого бараку. Рахували нас сьогодні вже при виході з табору. Там же, на кожні три чоловіки видавали довжелезну пилку, що її в'язні називали "баяном" (акордеон), і дерев'яну лопату відкидати сніг. Всіх нас розподілили на чотири групи і повели в різних напрямках від табору. Кожна група мала 4-х охоронців, озброєних рушницями і собаку.

Спочатку ішли ми дорогою, пізніше звернули на лісову, зовсім непротоптану стежку. Один вартовий ішов спереду, двоє ззаду. Незабаром дійшли на місце праці—до густого лісу ялин і кедрів. Вже почало розвиднятися.

На місці, один з вартових виліз перед нами на пенька і крикнув: "вніманіє, слушай меня, давай прекраті разговори!" Тут він подав нам,із сміхотворним апльомбом самопошани, "фахові" вказівки, яких ми повинні були додержуватися в роботі. Коротко зміст їх був такий: ми повинні виконати норму від 2,5—12 кб. мт. на особу, залежно від товщини лісу. Спилювати дерево не вище 20 см. від землі, дерева треба валити в одному напрямі, щоб було легше ви-

тягати їх з лісу. Гілля треба чисто обрубати, щоб не лишилися сучки, і спалити. Колоди розпиляти на 4,5 або 6 мт., залежно від товщини. Хто не буде додержувати цих правил, матиме карцер, хто не виконає норми, не дістане і норми харчів. “Удірать не думайте—закінчив вартовий—кругом тайга і болота. Всьо равно найдьом с собаками і застрелім на месте!”

На цьому наша нова кваліфікація вважалася скінченою, далі ми повинні були самі собі давати раду. Вартові групами розводили людей і показували місце праці. Самі пізніше поставали на межах ділянки, визначивши одного підносити їм дрова до багаття, і там залишилися аж до кінця праці.

Наша група зайняла велику ділянку лісу і звичайно ми мали можливість вислизнути непомітно з кола вартових у тайгу. Могли ми також гуртом накинутися на варту і обеззброїти її, але що далі? Глибокі сніги, безкінечна тайга і беззбройні руки, лише з шматком глевкого хліба. Втеча за таких обставин і в цю пору була неможливою і ніхто певне не думав про неї. До того ж ми чули, що в тайзі є селища напів диких сибіряків. За кожного спійманого каторжанина вони одержували літр горілки, 10 кг, муки, 1 кг. цукру і тому дуже охоче полювали за втікачем, коли натрапляли на якийсь слід.

Влітку були спроби втечі з роботи, але майже завжди кінчалися вони нещасливо. Відразу по закінченні роботи, коли варта недораховувалася одного, чи двох, зчиняли алярм і в тайгу, з собаками, кидали групу “ВОХР” (озброєна охорона), телефонічно алярмували сусідні лагпункти і ближчі залізничні станції, подаючи докладні прикмети втікачів, за описом картотеки. Спійманих переважно стріляли на місці: в кращому випадкові—били до півсмерти і збільшували автоматично термін ув’язнення на 3 роки. Пізніше оголошували про це усім в’язням, щоб відстрашити інших. За поодинокими втікачами губився слід, але що з ними власне сталося ми не знали, чи згинули вони безвісно в тайзі, або в таєжних болотах, що засмоктують людину, чи дісталися на волю. Та й на волі було тяжко сховатися, бо без пашпорта ніде не можна знайти праці і скрізь за невопримулою людиною пильно стежать очі і вуха НКВД.

Ще в Палкіно нам розповідали про інші спроби втечі. При вантаженні вагонів дровами на тартаку, втікачі ховалися між дровами, а товариші укладали їх далі так, щоб можна було пізніше вилізти звідти. Сховані їхали до ночі потягом, а тоді вже вилазили зі схованки через вікно, десь тоді, коли потяг притишував хід. Таку втечу здійснити було значно тяжче, бо при вантаженні, на кожні 5 ваго-

нів був вартовий. А всеж, чотирьом вдалося втекти таким шляхом. Один з них написав пізніше умовлену вістку своєму товаришу, вже з волі. Втеча ця вдалася власне тому, що варта, не маючи подібних прецедентів у минулому, скерувала розшуки в тайгу і забула про потяг.

Наступна спроба втечі двох таким же шляхом, закінчилася нещасливо. Потяг у якому були втікачі, зупинила варта вже на 50-ому кілометрі. Відчиняли вагони і шукали з собаками. Вагон, у якому виявили втікачів, відразу повернули під охороною на місце втечі. Там зібрали усіх робітників і в їх присутності, наказали втікачам вилізати із схованки. Тут же, прилюдно їх тяжко побили і віддали на пошталу псам... Один помер з перекушеним горлом; другого, ще живого, пристрелили.

Дмитренко Павло — в'язень з Київщини, не стерпівши цього жахливого видовища, кинувся до варті: "бандити, душогуби, стріляйте й мене! З цими словами, він роздер сорочку на грудях. Начальник лагпункту, не роздумуючи вихопив "наган" і двома пострілами забив відважного...

Два дні не дозволяли ховати забитих; вони лишалися там, де працювали їхні товариші...

Так було припинено спроби втечі залізницею на Палкіно, в червні 1939 року. А всеж, одному відважному, що вчепився десь під паротягом, пощастило втекти ще того ж літа.

Отже, тим часом зовсім не думаючи про втечу, ми взяли до своєї нової праці. Після так довгої і тяжкої бездіяльності у в'язниці, ми спочатку навіть раділи, що зрештою маємо змогу працювати, але ця радість не продовжувалася довго, бо організм був виснажений і не міг подолати тяжку, високо нормовану працю. До полудня ми вже почували себе втомленими, а до кінця праці ледве зводили руки. Ми намагалися виконати "норму".

Ще першого ж дня, після полудня, одного з наших ударило гіллякою падаюче дерево. Його непритомного понесли до лагпункту, а другого дня він помер. Траплялися такі випадки і пізніше, бо люди прослухали лише одну "фахову лекцію".

Перед смерканням, "десятник" перемірював звалені стовбури і обчислював кубатуру. Ми були розчаровані, що зробили лише близько половини завдання. А це означало пропорційне зменшення хліба й "баланди". Правда, першого тижня цього правила не застосовували, очевидно не з якихось побуджень гуманності, а тільки з огляду на збереження робочих м'язів.

За весь час перебування на Сибіру, мені довелося побувати на різній роботі. Якщо виключити роботу на тарта-

ках, до якої беруть переважно жінок і найбільш виснажених фізично, (їх називали “доходягами” — від слова доходити), то найлегшою вважається — лісорубна. Це так лише вважається.

Рубають ліс у тайзі лише взимку. В той час, тайга засипана глибокими снігами. В більшості місць сніг сягає до пояса—в деяких, — під руки. Перешкоджає рухові не тільки сніг, а й густі кущі та лоза між деревами. Перш ніж зрубати дерево, треба відкидати навколо сніг, а пізніше, коли стовбур упаде, перевертати його в тому ж снігу на всі боки, обрубуючи гілля. Ніяких допоміжних приладь крім “дрина” (дерев’яний дрюк) і лопати на сніг ми не мали.

Ще тяжча робота була на “буреломах”, що часто траплялися в тайзі. Влітку бувають там грозові зливи. Часто вони супроводжуються бурею, що викидає тисячі дерев з корінням, бо воно йде лише на метр углиб, до прошарку “вічної мерзлоти”. В густому лісі дерева падають одне на одне, в кілька ярусів і обминуть такого бурелому не можна, — його треба розробляти до останку, з великим трудом, а норма лишається така ж, як і звичайно.

Про норму я вже згадував. Щоб виконати її, треба було попрацювати “до сьомого поту” цілий день, майже не спочиваючи. Я працював без верхнього одягу, у вовняній сорочці на 40 ступневому морозі і не відчував холоду; лише на час короткого відпочинку підходив до вогню. Тільки при такій напруженій праці, ми пізніше ледве встигали зробити норму, бо йшлося про збереження життя: той хто виконував норму, діставав 800 гр. хліба і два рази баланду: перед відходом на працю і вже вечером у таборі, а час від часу — 3—4 оселенці. Той хто виконував менше, мав пропорційне зменшення норми хліба і баланду 3-го гатунку.

“Стахановці”, що досягали до 150%, мали 1 кг. хліба і густішу баланду, у якій можна було навіть спіймати мерзлу картоплину. З огляду на таку систему харчування, люди зі всіх сил намагалися досягнути норми. Той хто не виконував її, швидко втрачав силу від недоживлення і зрештою потрапляв до ями. Ніяких сентиментів адміністрація не мала, вона була зацікавлена лише в тому, щоб звітувати щодня до управління про більші показники продуктивності на одиницю. А якщо число тих одиниць зменшувалося, НКВД постачало нових...

Пізніше нам довелося ще з більшим напруженням ніж на попередній роботі, самотужки витягати дерева з лісу до льодяної дороги і штабелювати їх понад рікою.

В той час коли ми працювали в лісі, інша група робітників готувала льодяну дорогу до річки: на протязі близько двох кілометрів прорубували в лісі широку дорогу і

вирівнювали її снігом. Пізніше по ній протягали величезні, навантажені сани, з широкими полозами. Сліди полозів поливали водою і за кільканадцять хвилин утворювалася льодяна колія. Запрягаючися в шлейки, (як „Бурлаки” Реліна), ми перевозили тою дорогою до річки, на велетенських саних десятки тисяч кубометрів лісу.

Такі ж льодяні дороги підходили до річки і з інших ділянок роботи. Перед початком сплаву, над річкою виростали колосальні штабелі колод, посортованих за товщиною. Штабелі, з невеликими інтервалами, простягалися на кілька кілометрів.

Коли починала сходити крига, майже всіх робітників перекидали на сплав. Колоди скидали у воду, а вздовж річки, звичайно під охороною, працювало кілька мандрівних бригад, що ліквідували “затори”. Частина лісу переймали в затонах тартаків, решта пливла кудись далі, певне до залізничних колій.

Деревина була дешева, бо в’язневі, що виконував норму, нараховували 4—10 карб. місячно. Ці гроші можна було одержати при звільненні з табору. А через те, що звільнялися тільки одиниці з мільйонів, гроші лишалися у “хазяйській” кишені. Лише “стахановцям—ударникам, що виробляли до 200% норми, і заробляли до 25 карб. місячно, дозволяли, один раз на кілька місяців, надіслати додому 50 карб., більше для доброї слави: дивіться, мовляв, із Сибіру гроші шлють! Видно добре там людям ведеться! Нам—ординарним робітникам, лише зрідка дозволяли взяти з свого конто 2—3 карб., щоб купити, у того ж “хазяїна”, пачку махорки і сірників. А взагалі реальна вартість того місячного заробітку не дорівнювалася навіть вартості одного кілограма цукру, якого до речі ми й не могли купити і не бачили там за весь час.

Так, сибірський ліс був дешевий, його можна було вивозити, по демпінговим цінам за кордон.

І ніхто на тих стовбурах не міг прочитати трагедії мільйонів, що поневірялися на рабській праці в сибірських снігах...

Коли сплав закінчувався, відряджали декілька бригад з кожного лагпункту по берегах річки, викочувати ті колоди, що їх порозносила вода. Ця робота була також тяжкою, бо колоди були переважно замулені і їх не так легко було виврати з місця і перекочувати. Працювати можна було тільки в накомарниках і рукавицях, бо навколо хмарами кружляли комарі, а в накомарниках, при напруженій роботі, тяжко було дихати. Вартовий майже не давав відпочивати, бо діставав якісь додатки за прискорення роботи. Зимові ж холоди, що досягали в нашій місцевості до —58 С., заступила влітку 40-ступенева спека.

Ще на початку лютого 1940 р., 200 чол., в числі яких був і я, погнали з Юркіно до іншого лагпункту—“Таньша”. В той час, це був один з кінцевих лагпунктів Івдельлаг‘у. Тепер мабуть кінці його заглибилися значно більше в тайгу. Таньша не мала бараків,— там заступали їх величезні палатки, нап’яті на шоглах, встановлених у зрубів метрової височини. Там, у тих же палатках, довелося нам перенести найбільші морози, що приходять переважно в лютому. Посередині палатки стояла невелика, залізна піч,— її ми розпикали до червоного, але палатки ogrіти не могли: за кілька метрів від печі, на полотнищах її був густий іней. Нам видали по одному драгитовому коцу і з того складалася вся наша постіль—під себе і поверх себе. Спали ми не скидаючи верхнього одягу понад два місяці і буквально промерзли до кісток. Багато захворіло на легеневі хвороби; я не кажу вже про ревматизм, бо ноги висихали тільки вночі. Тяжко хворих відвозили на санях, ніби в лікарню, до лагпункту “Пристань” і майже завжди ми не знаходили їхнього сліду. Мабуть більшість з них опинилася в ямах, повз які ми проходили пізніше.

Певне в зв’язку з великою втратою робочої сили, вже в квітні, коли великих морозів не було, нам прочитали наказ начальника Івдельлагу про те, що при морозі понад 45 С., в’язні повинні працювати лише на території табору. Ми послали йому за цю “милість” мовчазне прокляття. Та що йому було з того,— він певне жив у розкішному, теплому приміщенні і ніколи не мерз так як ми—знедолені, забуті Богом і людьми...

Жахливий вигляд мали люди, що поверталися з роботи перемучені, з похиленими головами, в брудному, подертому лахмітті, вони справляли жахливе вражіння однамнітними, сірого натовпу жебраків. Всі здавалися однамнітними; навіть на віддалі кількох кроків, не можна було відрізнити одного від другого. Як шкода, що не маю можливості до оповідання дати таку знимку. Вона була б для кожного яскравим доказом фактів, що їх я подаю тут. В тих жахливих умовах щоденної, каторжної праці, в холоді й голоді, десятки тисяч людей з вищою освітою, втрачали людську подобу, втрачали свою індивідуальність. Вони могли мріяти лише про те, щоб мати можливість, по скінченні роботи, обігріти мокрі, ревматичні ноги, попоїсти

баланди і забулися в тяжкому сні, на дощаних нарах.

Вони вже перестали мріяти про волю, бо уява про неї була дивовижно абстрактною. В душі була мертва пустка, бо сірій одноманітності того тваринного існування не було кінця—краю... Так, це були мовчазні раби, зі спустошеними душами... Не чути було ні сміху, ні пісні, тільки іноді якийсь полтавець проривався в неймовірно- тужливому нюансі:..."плачуть, тужать козаченьки в турецькій неволі.." і пісня ця звучала такою ж безнадійністю, як засніжені простори проклятої тайги...

Весною прийшло на нас інше нещастя: через брак вітамінів люди почали хворіти на цингу. Спочатку кривавилися ясна, пізніше почали випадати зуби і загнівали м'язи, переважно в раменних суглобах. На щастя, першої весни більшість нас переносила цю хворобу лише в початковій стадії. Наступної зими намочували теплою водою у бочках ялинові голки і при вході до їдальні, кожен міг випити кухлик цієї прикрої рідини. Тому, що багато не хотіло пити, цей напій додавали до баланди і вона діставала від того неможливий смак. Але ми мусіли їсти і таку страву. Від неї пезне і свиня відвернулася б. Ми не мали права дошукуватися якогось смаку, бо й так були завжди напівголодні.

Від браку товщів багато захворіло на "курячу сліпоту": після смеркання вони нічого не бачили, їх треба було вести за руки, як сліпців.

В квітні місяці 1940 р., коли вже скінчилися лісорубні роботи, мене з групою інших знову перегнали на Палкіно. Там довелося працювати на сплавних роботах, по берегах і в затоні, де виловлювали ліс до тартака; пізніше—на шпалорізці і вантажennі вагонів лісоматеріалами. Робота все була тяжка і харч злиденний, проте бараки тут були тепліші й просторніші, але головне—електричне освітлення. На Юркіно й Танылі ми присвічували лише сухими щепками, що їх заготовляв черговий бараку. Лише в їдальні блимав напівсліпий лихтар.

Користувалося Палкіно ще й іншою перевагою, порівняно з іншими лагпунктами Івдельлаг'у: тим в'язням, що систематично виконували норми виробітку, дозволялося один раз на місяць написати листа до дому. Ясна річ, можна було писати тільки оптимістичні листи, бо їх пильно контролювали. Я пнувся зі всіх сил, щоб дістати таку можливість.

Не можу описати словами того хвилювання яке я пережив, одержавши з дому відповідь на мого першого листа. Я сховав листа біля грудей і шукав у таборі куточка, де міг би перечитати листа на самоті. Це було не легко і я з пів години бігав з листом по табору. Мої руки тремтіли і сльози, що нестримно котилися з очей, падали на безкінечно дорогі рядки, писані маминою рукою, у Рідному Краю. Я витирав сльози долонею, а вони все котилися знову...

Того листа я зберігав як найдорожчу реліквію і перечитував сотні разів. Коли тягар неволі й знущань особливо

здавлював серце, я знову забирався до безлюдного кутка і кілька разів перечитував ті неоціненні слова Вони були переповнені найсвятішою материнською любов'ю і теплом. Мені ствало лекше на серці і якась далека, далека іскорка життя запломеніла в моїй душі.

Мама писала наприкінці, що клопочеться про мое звільнення і все молиться за мене святому Миколаю. Але в її словах про клопотання відчувалася безнадія, вона тільки не хотіла виявити її переді мною. Писала, що живеться їй добре і щоб я не журився про неї, але я не тішився цим, бо й я писав, що працюю за фахом, живу в доброму приміщенні і не бракує мені нічого.

Там, на волі навчилися люди як треба писати листи на таку адресу. Навчилися тому, що то власне була не воля, а своерідна в'язниця без ґрат, де не можна було висловити те, що в будьякій мірі розходилося з настановами урядової пропаганди.

За весь час перебування на Палкіно, я одержав з дому 4 листи—вони приносили мені моральну наснагу і силу перереживати страшні умови каторжанського життя, вони були тим “євшан-зіллям”, що розривало морок непроглядної безнадії.

Восени 1940 р. до сибірських концентраційних таборів прибули звідусіль поповнення, або, як казали в'язні, —“по-кликанці нового, сталінського призову.” Складалося поповнення з робітників Уральських заводів, засуджених на рік каторги за спізнення на 20 хв. на працю, або за самовільний перехід на інше місце праці. Були в тому поповненні і червоноармійці, що воювали на фінляндському фронті. Робітникам і червоноармійцям не так страшна була праця, бо й на волі їм легко не доводилося, але ж там мали вони хоч теплу хату і не знущалися над ними так, як тут. Та й харчувалися вони звичайно трохи ліпше.

Серед старших були і кадрові робітники, що в час революції, зі зброєю в руках, здобували советську владу. Тепер вона віддячилася їм. Робітники потихеньку, на чім світ, кляли сталінську конституцію, що так гарно розписувала право на вільну працю і відпочинок, а в житті допровадила до того, що самі будівничі советської влади,—люди, які десятки років працювали на фабриках, тепер, за спізнення на 20 хв., діставали каторжний присуд.

Найбільше журилися вони долею родин, що залишилися на призволяще, у ворожому оточенні. Бо вони були тепер родинами “врагов соціалістического строительства”.

Не менш повчальну історію мали і червоноармійці. В люті морози вони воювали на фінляндському фронті, “захищаючи”, за наказом Сталіна 200 мільйоновий СРСР від “загрози” “імперіялістической Фінляндії”. Не навчені до війни в глибоких снігах лісового терену, на такому лютому морозі, часто не маючи доброго одягу і бодай звичайних харчів, десятки тисяч червоноармійців обморожували собі руки, ноги, носи. Не менше їх гинуло і під вогнем фінів, що так спритно маневрували на лижах і місцями стримували, у сто крат переважаючи, силу советських дивізій.

—Тоді писали в газетах—оповідав мені червоноармієць Бондаренко Семен—що на фінляндському фронті воюють війська “Лінінградского военного округа”, а ті війська були тільки невеликою частиною тої сили, яку стягали на фронт з усього СРСР.

—Скільки полягло біля “Лінії Маннергейма” наших українських полків і не злічити! Я мав вражіння, що їх навмисне кидали там, де був найбільший вогонь. А ззаду йшли так звані “заградительные атради”, які вистрілювали з куле-

тів тих, що не могли витримати суцільного вогню і повертали назад

—В одному бою, нашу групу несподівано оточили фіни на лижвах і ми потрапили до полону. Хоч і не солодко там було, але ми відчували, що фіни — наші вороги — ставилися до нас більш людяно аніж наші політкомісари.

Коли скінчилася війна, ми раділи, що тепер повернуть нас з полону до рідного краю і ми дістанемо відпустку на побачення з родинами. Замість того, нас забрали з таборів під охороною військ НКВД, що сиділи під час війни в заплілі, і повезли на Петрозаводськ. Там усіх нас, близько 100 тисяч, перепускали через військові суди. Суд тривав кілька хвилин—питали лише—де, коли і за яких обставин потрапив до полону.

На 100 чол. не більше 5-ти було звільнено. Решту виводили ночами в ліс—під кулі „атечественних” кулеметів, або засуджували на 8- 10- 15 років каторги. Так нам віддячили за те, що ми самовіддано, щохвилини ризикуючи життям, захищали “соціалістическое атечество”,— бодай воно завалилося!

Так приблизно “атечество” віддячило і тим червоноармійцям, що пізніше, вже після другої війни, з радістю поверталися на “родіну” з гітлерівських таборів смерті.

Недовго пожив Бондаренко Семен на білому світі. За те що не стерпів образи і налаяв охоронника, дали йому 5 діб карцеру, без верхнього одягу. На 4-ий день його принесли звідти до таборової “лікарні”, з крупозним запаленням легенів. Там він, бідолашний, за два дні й згорів...

А десь там, за тисячі кілометрів, на Україні, залишилася дружина і двоє маленьких діточок. Їм ніхто не допоможе, бо їхній батько, що невільно опинився в полоні, дістав за це тавро “ізмєнніка родіни”.

На початку зими 1940 року до нашого лагпункту прибула перша група людей із “звільнених земель” західної України і Польщі. Були це люди різних суспільних прошарків, в більшості селяни й невеликі урядовці, що їх, як звичайно, обвинувачували в українському, чи польському націоналізмі, а загально звали “ворогами народу”. Це тавро було універсальним; його легко було накласти на будь кого з тих, що не мали ніякої провини. Кадри до Сибіру добирали за тим же рецептом і в СРСР. Тільки не всі нові встигли перейти, так як ми, „попередню підготовку” у в’язниці і тому часом здавалися нам дуже наївними.

Більшість їх потрапила просто з дому до Сибіру, тільки по дорозі прилучили до їхнього ешелону кілька вагонів напакованих земляками, що вже встигли спробувати дубців у київській в’язниці.

Пан Я. Б. — один з поляків цієї групи — розповів нам історію свого арешту. Незабаром після приходу советської цивільної влади (просто кажучи—НКВД), в їхньому повітовому містечку скликано було загальний міський мітинг. На ньому проголосили, що сталінська конституція застерігає кожному громадянину СРСР і звільнених земель всі права особистої свободи, недоторканости і так далі. А тому, хто не хоче лишатися за нових умов на “звільнених землях”, надається право вільного виїзду за кордон... Завтра, о 9-ій годині на залізниці буде ешелон для тих, що мають бажання виїхати до Німеччини... Хатні речі можна брати з собою в необмеженій кількості, виключаючи меблі. Їх пізніше можуть надіслати вам ваші родичі, чи знайомі. На пакунках кожен мусить виразно написати своє ім’я, щоб потім легше було знаходити їх. З собою треба взяти також всі документи і папери, які можуть вам придатися на новому місці мешкання. Ешелон відіжджає о 2-ій годині пополуночі. За браком вільних пасажирських вагонів, доведеться їхати товаровими, але дорога недалеко.

Коли хтось із присутніх висловив побажання, щоб ешелон відряджали на 2—3 дні пізніше і тим дали можливість краще зібратися в дорогу, промовець заявив, що це неможливе, бо тими ж вагонами треба, як найскоріше завозити різні товари до Польщі з СРСР. І що взагалі більше ешелонів для емігрантів до Німеччини не буде. Не було б і цього, але, мовляв, маємо відомості, що деякі люди мають бажан-

1

ня виїхати. Ми хочемо дати їм таку можливість, бо советська влада не хоче приневолювати будь кого жити тут, коли він хоче виїхати за кордон.

Другого дня, о 9-й годині, на залізниці справді стояв ешелон. На всіх вагонах крейдою було позначено маршрут до Німеччини. Спереду було кілька вагонів на більші речі.

Люди приходили пішки і підїжджали фірманками. Деякі, більш сторожкі, що підозріло поставилися до цієї пропозиції, переконалися, що їх сумніви безпідставні: ніякої варті не було й близько, люди спокійнісенько здавали вантаж до вагонів, діставали квиток на пакунки і сідали на лавках і стільцях у вагонах для людей.

На пероні порядкували лише два урядовці в цивільному. Вони чемно, з приємною усмішкою, відповідали на питання емігрантів. Побачивши таку ідилію, побігли за валікками і ті, що насторожувалися. І мабуть не один з тих, що вже сиділи у вагонах, подумав: а може і недоцільно відїжджати за кордон?

До ешелону довелося причепити ще 3 вагони, бо бракувало місця. Із запізненням на годину, він рушив у дорогу. Услід йому майоріли з перону білі хустинки і виривалися останні слова привіту рідних і знайомих. Двоє в цивільному поїхали супроводжувати ешелон до кордону.

Ешелон, не зупиняючись, проминув дві ближчі станції і несподівано зупинився на перегоні, серед поля. Як з під землі, навколо нього виросла озброєна варта НКВД, що оточувала весь ешелон. Біля дверей кожного вагону став вартовий, що наказав усім спокійно залишатися на місцях "до перевірки документів"...

Мовчазна, напружена тривога опанувала всіма. З деяких вагонів виривався розпачливий плач жінок і дітей, та він губився в безлюдному полі...

Тепер двоє в цивільному виступили в своїй справжній ролі. З двома групами озброєних, вони підійшли до кінцевих вагонів і наказали всім, з жінками й дітьми, вийти з документами. Кожного з пасажирів обшукали, відібравши всі папери і цінні речі. Коли хто пробував протестувати, йому відповідали прикладом у плечі і брутальною лайкою. Весь ручний багаж вартові виносили з вагонів.

Після цієї "перевірки документів", людей знову завертали до вагону, наказавши, під загрозою смерті, додержувати тиші. Двері замикали і закрючували дротом, що його варта "випадково" мала в своєму розпорядженні. Вікна були передбачливо забиті залізними скобами. І так—з вагону до вагону, через увесь ешелон. Ручний багаж, у якому були найцінніші пожитки пасажирів, занесли до передніх вагонів.

1

Вся акція була скінчена за годину. Так припускали пасажирів, бо жаден з них уже не мав годинника. Ешелон рушив далі і, після короткої зупинки на вершій вузловій станції, змінив напрям: він покотився до "найдемократичнішої країни світу", вже в супроводі надійної охорони.

Уже десь далеко, на "обітованій землі", відчиняли двері, щоб передати баланду, хліб і воду.

Пізніше, люди з ешелону опинилися у Київській, Лук'янівській в'язниці. Ще на тій же, глухій Лук'янівській станції, чоловіків запакували в "чорні ворони", може і на завжди розлучаючи з жінками і дітьми.

У в'язниці вони перейшли відповідну "підготовку" і тепер кілька з них потрапило до нас на Палкіно. Людей з цього ешелону обвинувачували переважно в шпигунстві на користь Німеччини, лише на тій підставі, що вони хотіли туди виїхати. Майже всі вони були змушені підписати легенди про шпигунство і дістали 10-річний присуд. Частина їх зникла у в'язниці безслідно—мабуть дістали кулю в потилицю, у гаражі на Катеринівській, чи в іншій таємній катівні.

Що сталося з їхніми дітьми і жінками, вони не знали, бо слідчі не відповідали на таке питання, або цинічно заявляли: "жена твоя работает в б....." (тоб-то в публічному домі). Очевидно дітей забрали до дитячих будинків, щоб виховати їх на свій лад, як це робили звичайно в таких випадках, а матерів завезли в степи Казакстану, на тяжку працю, де поневірялися сотні тисяч жінок з різних кінців великої в'язниці народів.

Нові в'язні, що жили весь час в нормальних людських умовах, виявляли страшну безпорадність в тих обставинах, у яких ми вже побули довший час, та до того ще й мали відповідний гарт на волі.

Майже всі ми поставилися до новаків по братерському і по можливості старалися допомогти їм у роботі і в побуті ділом, чи порадою. Бо і ми і вони були нещасними людьми. Це розтопило той холодок погорди, який у перші дні виявляли до нас деякі польські офіцери.

Українські селяни з Галичини, що складали близько половини нового етапу, "акліматизувалися" на каторжній праці значно легше, але як люди більш щирої вдачі, ніяк не могли примиритися з тою безмірною брехнею і шахрайством, які принесли їм більшовики. Вони не могли раніше навіть уявити, що влада так безсоромно бреше людям у вічі, не задумуючись називати брехню правдою.

—Хоч і як нам зле було часом жити під поляками, але такого наглого ошуканства ми ще не бачили. Говорив мені М. К. з Тернопільщини. Він оповідав нам багато прикла-

дів того ошуканства, бо ще не навчився мовчати там, де стіни завжди мають вуха. Ми попереджали його й інших про небезпеку від таких розмов, але це упередження не так легко прищиплювалося.

Розповідав цей селянин, між іншим, і про такий факт: у правника С., у Тернополі, skonфіскували його власний будинок, в зв'язку з тим, що він стояв недалеко від новоорганізованого управління НКВД. Правник звернувся з протестом у цій справі до керівника Тернопільської округи: —адже у сталінській конституції написано, що кожний громадянин СРСР має право на недоторканість його житла!? На це найвищий репрезентант округової влади відповів: але ж там не зазначено, що те житло може бути перенесене за 5000 кілометрів на схід! ”

Більше нічого той правник не питав. Того ж дня він спакував дві валізи і виїхав у невідомому напрямі. Інші власники skonфіскованих будинків, що не виявили такої передбачливості, справді поїхали на схід, власне тому, що сталінська конституція написана для міжнародної комуністичної пропаганди, а не для внутрішнього вжитку

А хіба ж написано там про те, що у мільйонів трудових селян—кращих господарів, яких охрещено було “куркулями”, можна відібрати, створене тільки їхніми власними руками, господарство, а їх самих, серед зими, з маленькими дітками, викинути роздягнених на сніг і повезти на смерть до сибіру?!

Вже пізніше, коли наприкінці 1943 року я виїхав з Наддніпрянської України, спочатку до Волині, пізніше—до Галичини, я сам переконався як нищівно діяв там “закон” сталінської конституції. Власне для нас — людей, що тікали туди зі сходу, від більшовиків, це не було несподіванкою, бо ще гірше ми пережили напротязі всього панування більшовицької орди на сході. Справді можна подивляти виключну живучість Української нації, на яку було скеровано, весь час, вогонь терору з Москви. А все ж вона живе і бореться, бореться мовчазно-потайки і зі зброєю в руках.

Там же в Тернополі, про який я щойно згадував, я пізніше познайомився з доктором Олійником. На потилиці й скроні він мав зарубцьовані сліди від кулі, що кидалися відразу у вічі. Я запитав його звідки він має ті знаки.

—Це пам'ятка від більшовиків на прощання. Відходячи в 1941 році з Тернополя, вони забрали, ніби на працю до шансів, близько 200 правників, учителів, службовців, тощо. Під охороною нас повели дорогою на схід. Надвечір, того ж дня, нам наказали звернути з дороги в поле... Пізніше загнали в ярок і вистріляли з ручних кулеметів і автоматів.

Я впав на купу тіл... Не знаю скільки пролежав так...

Пізніше мені здалося, що сонце вогнем припікає голову. Я, не розплющуючи очей, механічно простягнув руку, нащупав якийсь капелюх і накрив ним голову. Від цього руху я знепритомнів знову.

Очутився вже десь у незнайомому місці, на сіні в стайні. Якийсь чоловік обмотував мою голову білим, — жінка допомагала йому. Я знову знепритомнів. І так було кілька днів.

Пізніше я довідався, що селяни знайшли постріляних у ярку і їм почулося, що я застогнав. Усі інші були мертві...

Спочатку переховували мене в стайні, бо ще не всі більшовики повтікали; пізніше я потрапив до лікарні. Лікар говорив, що я мав виключне щастя, бо куля пройшла лише на кілька міліметрів від смертельного місця. А тепер, як бачите, маю ось таку пам'ятку від "товаришів".

Така розправа була не тільки в Тернополі. Майже по всіх, більших і менших, містах України більшовики ліквідували сотнями й тисячами ні в чому неповинних людей, які здавалися комуністам підозрілими, чи може лише висловили якесь критичне зауваження про дії влади. У львівських в'язницях, у перший день приходу німців, люди знайшли біля 9000 постріляних у в'язницях. Частина їх була до невпізнання спотворена мордуванням. Багато тисяч в'язнів з Київських в'язниць, залишилися постріляні у Дарницьких лісах, у ярах Мишоловки, в льохах обласного і центрального управління НКВД та біля Боярського радгоспу.

В середмісті Харкова, спалили кілька тисяч в'язнів, у в'язниці НКВД, живими. Тих матерів і жінок, що почули розпачливі зойки нещасних і кинулися рятувати їх, безжально розстрілювали з кулеметів НКВД'исти, аж доки погоріли всі до останнього. Те саме було зроблене і з в'язнями Кременчуцької та інших в'язниць. У Нікополі 1800 застрілених укинули до великих збірників з нафтою і там хотіли підпалити, щоб сховати кінці чорного діла. А скільки тих трупів позалишалося в льохах НКВД, та скрізь понад дорогами, в ярах, — і не злічити!...

Може й мали більше щастя ті, що опинилися разом з нами у Сибіру, бо ще десь там, у глибині душі, не згасла надія на волю. І хоч як тяжко було зносити ті страшні умовини, люди хапалися за життя, вірніше, — за біологічне існування, як потопуючий за соломинку.

Випадків самогубства майже не було; лише двоє урвали собі життя, кинувшись під колеса навантаженого лісом, потягу і один повісився на нарах, залишившись на денне чергування в бараці. Перед тим він повиносив бруд з бараку і змив підлогу. Від самогубства людей рятувало певне те, що вони весь час перебували у великому гурті товаришів по нещастю.

Значно більше було випадків навмисного обморожування. Вибиваючись з останніх сил на праці, люди поливали собі руки водою і потім тримали їх непорушно на 40—50 ступеневому морозі. Тільки у випадку гострого обморожування лікар на деякий час звільняв від праці, а харчовий раціон лишався при тому, як для робітника, що виконує 100% праці. Але такий спосіб рятунку від кінцевого виснаження і зовсім голодного приділу, був небезпечний: насамперед тому, що обморожування могло зайти так далеко, що руки взагалі втрачали здібність до праці, а подруге—тому, що за навмисне обморожування (як що довідувалися про нього), в'язневі давали 5 діб карцера, в одній білизні. В більшості випадків, на цьому і кінчалось життя нещасного, на пострах іншим. Раби мусіли працювати для добробуту Москви і фінансування шпигунства та заколотів за кордоном,— аж до останнього зітхання.

Коли хтось умирав у таборі, в'язні, з гіркою іронією, називали мерця людиною, що не виправдала довір'я советської влади—померла, не скінчивши, подарованого їй, терміну ув'язнення.

Участи в похоронах, звичайно, ніхто з нас не брав, навіть у тому випадку, коли помер хтось з найближчої рідні. Та не було і похоронів: померлого, за руки й ноги, виносили до рублені комірчини, а потім вивозили десь до ями в лісі. Коли вмирав хтось на роботі, його несли товариші з собою, на зв'язаних гілляках, повертаючися з роботи до табору. Нова людина, що десь хоч дрібочку доброго має в душі, вжахнулася б від тої страшної поцесії сірого натовпу понурених паріїв.

Було в нашому таборі також кількадесят жінок, засуджених на 5—8—10 років. Це були переважно дружини, або діти “ворогів народу” тоб-то таких, як і ми. Кілька їх працювало на кухні, решта—при сортуванні й укладанні дощок та іншої деревини у штабелі, на тартаку. Треба зауважити, що каторжанську працю вони переносили не менш витривало, ніж чоловіки. Працювали вони в окремих бригадах, різно від чоловіків, а жили в окремому бараці, на спільній зоні. Тільки барак їхній був відгороджений від наших колючим дротом. Варти не було, але кожної хвилини вдень і вночі, міг зайти туди черговий “штурпак”. В'язень, спійманий у жіночому бараці, чи на побаченні з жінкою, відбував тяжке покарання в карцері.

Але все ж були випадки, що жінки вагітніли. Вагітну жінку звільняли від тяжкої роботи лише по скінченні 8-ми місяців вагітності. Її відтранспортовували до ст. Сама, де був табір для вагітних. Там вони працювали на якійсь легшій роботі, аж до уродин.

Матір залишали з дитиною лише два місяці. Після цього її безапеляційно відряджали на звичайну роботу до одного з лагпунктів. Дітей забирали до дитячих будинків і там вирощували з них майбутніх яничарів нового типу, на зразок Павлика Морозова, що вже в 10 років продав рідного батька до НКВД і тим заслужив назву зразкової дитини в СРСР.

Нещасна мати, що народила в таборі, навіки втрачала слід за дитиною. Не вплинуло на зміну цього порядку і те, що бували випадки самогубства при розлуці. Каторжанин не був людиною,- він мав часто підстави позаздрити тварині.

В останньому листі з дому, що я його дістав у грудні 1940 р. (лист ішов більше місяця), мама писала, що їй серце розривається за моєю гіркою долею і що вона збирається до Москви клопотатися за мене. Я зрозумів, що всі її попередні клопотання не мали успіху і не сумнівався, що так справа закінчиться і в Москві.

Пізніше, мама розповіла мені історію цієї подорожі. Позичивши у добрих людей гроші на дорогу, вона виїхала до Москви наприкінці листопаду. Ночувала там, сидячи на вокзалі, бо знайомих не було, а найняти приміщення не мала за що; лише б вистачило на харчі! О 3-ій год. за північ, усіх “мешканців” вокзалу виганяли з почекальні на час прибирання і вони ховалися від лютого морозу в переходах вокзалу, чи на ближчій станції метро.

Цілі дні, відживляючись лише хлібом та зупою з їдальні, вона—бідна, 70-ти річна, сухорлява мама, розпитуючи людей, ходила від установи до установи шукати справедливості. Доводилося днями просиджувати в черзі, щоб потрапити до якогось советського патриція. І скрізь було те саме: вислухавши похапцем, відповідали: — ваш син асуждён правильно,- або в ліпшому випадкові, обіцяли переглянути справу, лише щоб здихатися відвідувача. Так продовжувалося 3 тижні.

Вже доходили до кінця позичені гроші, вже не вистачало сили мерзнути й голодувати. І мама з відчаю, (бо чула, що туди не можна ходити), попрямувала через “Червону площу”, до воріт Кремля.

Ця площа буває виповнена людьми тільки під час святкових парадів 1-го травня і 7-го жовтня, чи ще в час яких інших святкових парадів. Звичайно вона — порожня, особливо там,- по-під стінами Кремля—резиденції всемогутчих Сталіна й політбюро. Посеред площі—мавзолей,- до нього можна підходити лише тим, що хочуть пройти, не зупиняючись, повз мумію фараона революції — Леніна. А вже далі,- поміж мавзолеєм і кремлівським муром, напевне суцільна мережа незримої сигналізації і — жадної людини. До воріт лише зрідка підїжджають машини з урядовими перепустками, і то за викликом Кремля! Кремль недоступний для сторонніх, бо в ньому власне, фабрикуються таємні, злодійські пляни для внутрішнього вжитку і 5-ої колони за кордоном. Кремль не зносить свідків, бо перед

світом він завжди показується в ультра-демократичній мажорі,— він прагне перемоги світової “революції”, на московський, або чехо-словацький зразок.

Коли мама була ще за кількадесят метрів від Кремля, на зустріч їй вийшов вартовий зовнішньої охорони, з відзнаками старшого лейтенанта. Він, ще здалека, подав рукою знак зупинитися і підійшовши на кілька кроків, запитав: “куда ви бабушка?” Мама відповіла, що вона хоче дістатися до Сталіна. Вартовий сказав, що Сталін нікого не приймає і що їй треба негайно йти звідси, бо тут ходити суворо заборонено і її можуть заарештувати. З сльозами на очах, мама просила його: “пропустіть мене, голубчику... Я маю 30 карбованців, я віддам їх Вам, тільки пропустіть, я Вас прошу, я буду за Вас Бога молитися...”

На цю репліку вартовий посміхнувся, узяв маму рукою під пахву і повів далі від Кремля: “коли б ви, бабусю, давали мені не 30 карб., а 10.000, я не міг би цього зробити, бо до Сталіна нікого не пускають” — обізвався він українською мовою,— перейшовши далі знову на московську: “а по какому делу Ви хателі гаваріть со Сталіном?” Мама оповіла йому, що мене — її єдиного сина несправедливо засудили на 10 років до Сибіру, що вона зовсім одна залишилася на світі і нікому буде навіть поховати її,— допоможіть мені, синочку, врятувати дитину, Вам Бог пошле за це багато щастя і радість від Ваших дітей.

При згадці про Бога, вартовий знову всміхнувся,— ні в яких богів він звичайно не вірив, якщо потрапив до охорони Кремля, але мабуть там десь, у замуленій глибині душі, забреніла якась нотка гуманності. Може і він десь мав таку стареньку матір, чи може сльози цієї старенької бабусі нагадали його приспаному сумлінню про недоля рідного народу... Він показав рукою великий будинок на протилежній стороні площі і сказав щоб мама чекала його там, біля входу, завтра, о 10-ій годині. “А тепер ідіть швиденько звідси і нікому не розказуйте, що я Вам щось обіцяв, бо цим тільки пошкодите своїй справі.” Він повернувся і швидко попрямував до кремлівських воріт, а мама пішла до свого пристановища.

Другого дня, вона, ще з раннього ранку, була біля того великого будинку, де містилося бюро центрального виконавчого комітету ССРСР. Лейтенант прийшов на початку 11-ої, сухо привітався і сказав йти за ним. Виписавши у чергового перепустку, він повів маму на 1-ий поверх і просив її там зачекати. Десь за пів години, він повернувся в супроводі добре зодягненого, молодого чоловіка в цивільному,— певне урядовця: — “вот эта бабушка, я думаю, что

ти можеш ето сделать!?" сказав він, показуючи рукою на маму. Очевидно він уже поінформував його про зміст справи. По цьому, лейтенант дружно потиснув руку урядовцеві, у відповідь на мамину подяку побажав їй успіху і пішов до сходів. Урядовець завів маму до одної з кімнат; там він записав її ім'я, рік народження, місце мешкання, списав також моє ім'я, дату арешту і місце перебування на Сибіру і сказав чекати тут, аж доки він її покличе.

Прийшов він знову аж після 4-ої пополудні і повів маму десь далі, вздовж широкого, світлого коридору. Вони зайшли до великої кімнати, облицьованої полірованим дубом, де за різбленим письмовим столом, на якому стояло 3 телефонні апарати, сидів гарно вдягнений чоловік, середнього віку, що справляв враження високого урядовця. Мама вклонилася йому і в нерішучості зупинилася посеред кімнати, привітавшись. "Здоровствуйте бабушка!" відповів він і при цьому пильно оглянув маму. „Падхадіте ближє сюда і садітеєсь", показав на крісло біля столу. Мама несміливо сіла і чекала, що він почне її розпитувати, але урядовець, нічого більше не сказавши, вийшов із-за столу і увійшов до іншої кімнати. За 3—5 хв. він відчинив звідти двері і покликав маму зайти.

Переступивши поріг, мама побачила за столом живого президента (голову центрального виконавчого комітету ССРСР). Перед тим вона могла бачити його лише на портретах. Ступивши кілька кроків від порогу, вона упала на коліна і розплакалась. До такого пориву її спонукала остання надія на мій рятунок, що зродилася в серці в ту мить. Та й чого взагалі не може зробити любляча мати для рятунку своєї дитини?!

Президент вийшов із-за столу, узяв маму за руку і підвівши до столу, запросив сідати: "садітесь, бабушка, успокойтесь, расскажіте о своем горе!" Він розпитував маму коли й де я був заарештований, де тепер перебуваю. Він ще раз попросив заспокоїтися і пообіцяв допомогти: "едьте, бабушка, домой і больше не плачьте,- Ви скоро получите хорошее известіє!" Мама аж перехрестилася у відповідь на таке запевнення, чим викликала усмішку президента. "Мій батьку рідний—промовила—я день і ніч молитимуся Богу за Вас!"

Авдієнція скінчилася тим, що президент наказав секретареві видати мамі на дорогу 300 карб. Чи зробив він це з людяности, яка могла бути властивою старому чоловікові, чи може для того, щоб між людьми ішла добра слава,— не знати. У всякому разі, мама, багато разів несправедливо зобіджена більшовиками, завжди й скрізь говорила людям,

що єдиним порядним чоловіком серед них є президент. Вона завжди споминала його в своїй молитві...

За 12 днів після повороту додому, вона дістала урядовий пакет з Москви. Коли вона розривала його,— дрижали руки і зупинялося серце. В тому пакеті було повідомлення про те, що на підставі клопотання президента, ОСО замінює мені термін ув'язнення з 10-ти років на три, урахувавши і час перебування у в'язниці. Моя стражденна мама впала на коліна і залилася сльозами радості перед образом

Про цю подію, що відіграла вирішальну роль в моєму житті, я нічого не знав. Хоч мама й писала, що збирається їхати до Москви, та на успіх тої подорожі я не покладав ніякої надії. Я знав, що незліченні клопотання в'язнів лишалися безуспішними,— вони потрапляли до коша непотрібних паперів. Мабуть і родичів часто висилали кудись до малонаселених місцевостей, щоб вони менше докучали урядовим особам. А потрапити до високого урядовця взагалі майже не було можливості. Треба було мати до того якесь виключне щастя. Зрідка хіба допускали когось, щоб зробити на тому пропагандивний поговор серед людей.

Подію в Москві я вважаю вирішальною для мого життя саме тому, що вже тепер вибивався з сил. Я почував, що не зможу довго дотягати до норми і матиму згодом лише одну дорогу — до ями. А переді мною було аж 7 довгих, безпросвітних років тяжкої праці, в півголодному, тваринному існуванні.

Одного дня, наприкінці січня 1941 року, я повернувся увечері, як звичайно перевтомлений працею, до бараку. Трохи відігрівся гарячою баландою, розвішав мокрі онучі замотав ноги лантушиною і не роздягаючися, виліз на нари.

Десь перед одинадцятою ночі, мене розбудив черговий по баракі, шарпаючи за ногу: “викликає начальник лагпункту!” Спросоння я не розібрав у чому справа і черговий мусів повторити, що мені треба негайно йти до начальника. З тривогою в серці я протирав очі, спускаючися з нар. Начальник нашого лагпункту, що звався здається Шішанов, походив з місцевого, сибірського роду. Всі в’язні ненавиділи його, бо не знали випадку, щоб він комусь із нас зробив яке добро. Десь між 10—12-ою вдень він з’являвся, майже щодня, на робочі ділянки і проходячи повз нас, звичайно кидав похмуро: “давай, бистрей работай!” Заклик обов’язково супроводжувався лайкою. Коли помічав якісь дефекти в роботі — погано відрубаний сучок на стовбурі чи трохи вищий пенёк,— підкликав бригадира, і показуючи на огріх, бив мовчки кілька разів по лиці, або записував прізвище до бльокноту і того ж дня, по роботі, відправляв на 2—3 доби до карцеру. В таборі він з’являвся переважно пополудні і просиджував у своєму кабінеті звичайно до півночі, контролюючи зведення виробітку, що їх подавали десятники після праці. Тих що мали якусь провину, він викликав звичайно між 11—12 ночі, коли вже денна зміна спала. Коли хто з в’знів, ще за звичкою з волі, називав його “товариш начальник”, він підступав до нього і бив у лице: “какой я тебе таваріщ? Ти враг народа!”. треба було називати— “гражданін начальник”. Ніхто з нас не бачив, щоб він коли усміхнувся. За ті властивості, в’язні інакше і не звали його поміж себе, як “бурундук”. Такий водився в тайзі злий і хижий звірок, що часом відважувався нападати навіть на чоловіка, кидаючись кусати за найбільш уразливе місце.

Тепер до цього “бурундука”, серед ночі кликали мене. Ідучи до нього, я перебирав у пам’яті всі свої вчинки, щоб догадатися за яку провину маю дістати кару. Щось інше при такому викликові не можна було уявити. Було два випадки за час мого перебування на лагпункті, що він кликав уночі і оголошував про звільнення на волю. Були й інші випадки—частіше,— що незадовго до закінчення

терміну ув'язнення, коли людина рахувала вже дні й години до звільнення, її викликав начальник і давав підписати папірець. У ньому було надруковано, що на підставі постанови "ОСО прі НКВД СССР", термін ув'язнення збільшується на 3 або 5 років. І більше нічого, не було навіть написано за що саме така сталінська милість. Можна собі уявити як така звістка приголомшувала людину, що так жадібно жила надією на волю. Я не припускав ні першої, ні другої можливості по відношенню до себе, бо на волю не сподівався, а до закінчення терміну було ще так далеко. Я лише думав, що дістану якесь покарання

Переступивши поріг кабінету, я вгледів начальника за столом, під світлом, облямованої червоним едвабом, лампи. Він підвів голову, запитав моє прізвище і знову нахилився до паперів. Я мовчки стояв біля дверей, переминаючи в руках шапку. Так продовжувалося кілька хвилин. Це була звичайна, "психологічна" пауза, розрахована на те, щоб наструнчити нерви. Після неї начальник підвів голову, вигідно розвалився в кріслі і промовив: "ну, маєш щаст'є!" Допускаючи, що це просто якийсь грубий жарт (а до них він часом удавався), я запитав у чому воно полягає. "На, прочитай!" — простягнув він папірець. Я підступив до столу і прочитав, не зрозумівши в перший момент, що на підставі клопотання голови Ц.В.К. СССР, ОСО замінює мені 10 років ув'язнення на три.

З папірця я перевів очі на начальника, знову подумавши, що це просто жорстокий жарт. На його лиці я не вгледів якихось ознак, що підтверджували б мій здогад. Я знову втупив очі на папірець і вже пильніше роздивився на друкований штамп ОСО угорі і круглу печатку внизу. Так, це не могла бути підробка. До моєї свідомості доходило, що справді прийшло якесь неймовірно велике щаст'я. Мені аж закрутилася голова. Я згадав про останній лист від мамі. Це вона, моя рідна, старенька мамуся, врятувала мене силою своєї молитви і незміряної любови, здатної на всі жертви. Переді мною, як живий, вплив образ моєї неоціненної матері, ось там, з кутка, вона йде до мене з радісною усмішкою і простягненими руками... Я стишкаю очі повіками — чи не сниться мені?..

З того неповторного настрою мене вивів грубий голос начальника, що в ту мить здавався мені навіть приємним: "ну давай тепер в барак і работай харашо, чтоб не імел штрафов, а то не пустім дамой!" Навіть те слово "давай," що втілося у печінки, звучало привітно в цю мить. Попрошавшись, я швидко вийшов з кімнати і, не чуючи під собою ніг, побіг до бараку. На зустріч мені підвелось кілька за-

Другого дня, на світанку, коли товариші виходили на роботу, я вже чекав біля брами. На вартівні перечитали мій документ, дуже пильно обшукали і випустили за браму самого. Вперше за три роки, я йшов поза дротами сам, тою дерев'яною дорогою, якою довелося мені проходити вже два рази, в супроводі вартових і собак. Мені все здавалося, що ззаду за мною хтось мусить бути і я кілька разів озирався, сподіваючися, що ось зараз звідкись вирине вартовий.

Відійшовши далі за табір, я виламав з гілляки доброго кійка, щоб спокійніше було мандрувати безлюдною тайгою. Тепер мені зовсім не хотілося попастися на зуби якогось хижакові, але до самого Івделя я не зустрів живої істоти. Знову наближався я до великого, похмурого будинка управління Івдельлаг'у і в серці виростала тривога: а що як затримають знову, хіба ж не бувало такого?! Від одного лише припущення про це, серце порушувало свій ритм.

Вартовий біля входу, перечитавши з великою напругою мій папір, показав рукою на невеликий будинок, осторонь від головного. Увійшовши в сіни, я вгледів напис над дверима праворуч: “для освобождаючихся”. В кімнатці, що являла собою невелику дощану загорожу, 4—5 кв. мт., уже було 4 чоловіки: один з них звільнявся, закінчивши 5-ти річний термін ув'язнення за політичним обвинуваченням. Решта—три—“битовики”. Так звали на Сибіру кримінальних злочинців. Вони користувалися у начальства значно більшим довір'ям і прихильністю, ніж ми. Вони самі себе, з годістю, називали “битовиками,” тим підкреслюючи свою перевагу над нами,— людьми, яких вони звичайно звали: “контра”, “петлюра”, або “троцькісти,” дарма, що самі сиділи за вбивства, грабунки, гвалтування.

В деяких таборах вони сиділи спільно з політичними в'язнями, тільки жили в окремих бараках. Охоче крали все, що могли вкрасти і там, де почували фізичну перевагу, гірко дошкуляли нашим людям. Правда, були серед них і дуже порядні люди, які ділилися з нами останнім шматком хліба. І треба зазначити, що в своєму середовищі вони виявляли непохитну солідарність і немилосердно карали тих, що допускалися якоїсь зради своїх товаришів. Таких вони інакше не звали, як “лягавими”, тоб-то — псами.

Цих трьох, що були в кімнаті, я відразу відрізнив від четвертого, що несміливо притулювся в кутку.

“А ето аткуда такой крокоділ?” озвався на мою адресу один з них “А з того самого зоопорку, що й ти!”—відповів я йому в тон. Їм очевидно сподобалася моя відповідь, бо відразу вони дружно заіржали, почастували мене цигаркою і почали розпитувати про “житуху” на нашому лагпункті, це значить — про життя.

Всі стіни загородки, у якій ми перебували, були списані знизу аж до верху найрізноманітнішими написами, віршами й прозою. За змістом написів, часто цинічних, але все злободенних, можна було відразу дізнатися, що писали їх переважно “битовики.” Чого тільки не написано там, у тій правдивій “візитаційній книзі” Івдельлаг’у. Ця книга відповідала його істотному змістові, тільки написана вона була не на папері, а на дошках. Не бракувало тут і штрихових, карикатурних малюнків, під якими підписано було прізвища начальників різних лагпунктів. І ніби на сміх, серед цих написів висіла табличка: “пісать на стенах строго воспрещается!” І там же, на тій табличці, унизу, напис друкованими літерами: “а кров з людей можна смоктати?!”

Ми мали можливість перечитувати ці написи майже дві години, аж доки відчинилося дощане віконце, на якому також хтось добре намалював погруддя уніформованого НКВД’иста, з головою гадюки. Все це робилося очевидно так, що винного неможливо було знайти. А може і самі НКВД’исти, у вільні хвилини, розважалися цими написами, бо навряд чи мали вони, там на Сибіру, справу з якимсь іншим “художнім словом.”

Через віконце почулося: “давай, падхаді!” і ми стали біля нього в чергу, один за одним. Коли дійшла черга до мене і я подав свій папірець, НКВД’ист, перечитавши його, запитав: “куда хочешь ехать?” Я відповів, що до Києва. Він, замість відповіді відхилився від віконця, щоб було видно мене і гукнув кудись у глиб кімнати: “Вася, пасматрі на етово п..., он хочет атсю”а ехать в Киев!” Вася висунув свою пику, глянув на мене і вони обидва нахабно зареготалися. Я відразу зрозумів, що поворот до Києва мені заказано. “Ти лучше аставайся здесь і будешь работать на специальности, как вольнонайомный.” Я почав доводити, що при всьому бажанні, я ніяк не можу залишитися тут, бо маю стару маму, малу дитину, тощо. Зрештою дістав від нього документ про звільнення, з правом мешкати на селі, або в невеликому містечку. В столичних і обласних містах я не мав права жити. На моє прохання, він дав ме-

ні залізничний маршрут до Білої церкви, на захід від Києва. Цей маршрут я вибрав з тим, щоб мати можливість, хоч на 2—3 дні заїхати до Києва — побачити рідних.

Дістав я також папірець до місцевої міліції, куди треба було зголоситися за паспортом. Наприкінці, НКВД'ист попередив мене, що переїжджаючи великі міста: Свердловськ, Москву, Київ, я не маю права заходити до міста, бо матиму 2 роки ув'язнення за НЗП, тоб-то — незаконне проживання. Але це попередження, не зважаючи на реальну загрозу, не могло мене спинити від наміру заїхати до Києва й Москви, де жила сестра мого близького товариша по сибірській неволі. Я обіцяв йому зробити це неодмінно. Підписавши наприкінці зобов'язання не розголошувати таємниць в'язниці й Сибіру, я вийшов.

Одержавши в міліції паспорт, я пообідав у міській їдальні і попрямував на Палкіно. Вже зовсім стемніло, коли я підійшов до вартівні, де мене знову пильно обшукали і вже потім пустили до табору. У бараці обсіли мене зі всіх сторін товариші і я переказував їм мої враження з волі.

Другого дня я збирався в дорогу: одержав 126 карб., які заробив за 15 місяців каторжної праці, дістав на дорогу хлібину, 600гр. оселедців і дві пачки махорки. Знайомий швець, ще раніше, пошив мені щось подібне до чобіт із шматка старої сукнини, а за свої ватяні штани, піджак, сорочку і пачку махорки, я виміняв, у одного з поляків, досить добре пальто. Кашкета мені подарував один з товаришів, і таким чином, я виглядав "майже" по європейському, — у всякому разі не гірше інтелігента ССРСР. Тільки лице було бліде, ніби змучене якоюсь затяжною хворобою. Чуб потроху відростав, бо останні три тижні я ніби після поранення замотав голову, щоб уникнути, обов'язкового для всіх стриження і вийти на волю, хоч трохи несхожим на каторжанина.

Так я й зібрався в далеку, але щасливу дорогу. Попрещався з товаришами, як з рідними братами, і вранці, другого дня, після пильного обшуку на вартівні, вирушив з торбинкою на плечах, по івдельській дорозі.

На зустріч мені, біля комори, виступив комірник: одною рукою він притримував на грудях поли піджака, ніби захищаючися від холоду. Наблизившись до мене, він, вільною рукою, обняв мене і почав цілувати, а другою, в цей час, сунув мені під пальто пакет з кореспонденцією. Я міцно затиснув його під пахвою і пішов своєю дорогою. Все відбулося так, як було домовлено.

Звернувши незабаром на залізничну колію, що йшла

до тартака Палкіно, я попрямував нею до найближчої станції, де проходила бічна залізнична магістраль.

Дійшовши надвечір до глухої таєжної станції, де жило лише кілька залізничних робітників, довідався, що потяг буде лише завтра, десь між 10—12-ою годиною. Діставши дозвіл переночувати на дерев'яній лавці, у невеличкій почекальні на станції, я наламав у лісі сушнику, до червоного розпалив невелику залізну піч, що була там і вже потім уклався спати.

Не зважаючи на те, що вже був березень, мороз досягав 35 ступнів. Серед ночі я пробудився від холоду, хоч і добре був стомлений з дороги. Знову розпалив пічку і вже куняв біля неї до ранку. Але почувався як король!

На станції не було жодної охорони. Можливо лише, що самі залізничники мали зброю для всякого випадку. Ніхто не питав мене про документи і я подумав, що за таких умов в'язневі легко було втекти, коли б тільки він міг дістатися з лагпункту до цієї станції. Пізніше я переконався, що насправді це було не так.

Біля 11-ої, зі сходу підійшов потяг, що складався з кільканадцяти товарових і двох класних вагонів 4-ої класи. Я сів до вагону, де було кільканадцять цивільних і кілька в уніформі таборової охорони. Я неспокійно поглядав у їх бік: чи не візьмуть вони мене знову під свою "опіку?" Але вони оглянувши мене пильно з голови до ніг, спокійно продовжували якусь похабну розмову, що супроводжувалася голосним реготом. Я скромно примостився в кутку біля вікна і чекав, що зараз, хтось із них, підійде перевіряти мої документи. Але ніхто не підходив. За 20хв. потяг рушив і попливли перед очима глухі, засніжені нетри тайги.

Ще кілька разів ми зупинялися біля, таких же глухих, таєжних станцій, що були на віддалі 40—50 км. одна від одної. Виходили і входили нечисленні пасажири, майже всі такі ж як і ті, що у вагоні. Не чути було веселого сміху, як часом буває у потязі. Люди були якісь понурі і сиділи накупившись, або вели безрадісну, уривчасту розмову. На одній зі станцій, до потягу сів ще один такий як і я—Ф. Х., що їхав додому, закінчивши 8-мирічний термін ув'язнення. Страшно вражали погаслі, ніби у мерця, очі і зморщена шкіра на лиці. Здавалося він уже і не міг радіти, що дістався на волю. Ми з ним потихеньку розмовляли і час минав скоріше, бо на самоті здавалось, що потяг іде повільно і що ніколи мабуть не дотягне до кінця цієї проклятої тайги.

Ф. Х. коротко розповів мені історію своєї подорожі.

в ці краї. Після революції в Росії, батькові його, що був армійським підпоручником царської армії, пощастило емігрувати до Америки. Оселився він у місті Чикаго і працював там на великій консервній фабриці. Жилося йому дуже добре, але не кидала журба за Рідним Краєм. З газет, які приходили звідти і з комуністичної преси закордону, він довідався, що в СРСР тепер — “вільне і заможне життя”, як ніде в світі, і повірив. Непереможно потягло його на “родіну.” 1924 року він знову опинився в м. Черкасах, де жили його родичі і влаштувався на працю в цукроварні. Ф. Х. було тоді лише 9 років. Хоч і заробляв батько значно менше, ніж у Чикаго, та все ж тішився, що повернувся до Рідного Краю.

Через 4 місяці після приїзду, батька і матір заарештувало черкаське ГПУ. Ф. Х. залишився на волі тільки тому, що в той час перебував у своєї тітки, в Бобринській. Батька розстрілюють за обвинуваченням у шпигунстві на користь Америки, матір висилають на 10 років до Казакстану, де за нею і слід пропав. Ф. Х. залишився жити у своєї тітки на господарстві.

Зимою 1932 року, рятуючись від голоду, він їде до Києва і знаходить працю на металообробній фабриці. Вечорами він відвідує фахові курси.

Напочатку 1933 року, НКВД, очевидно довідавшись про долю батька, заарештовує Ф. Х. На допитах його починають немилосердно бити, домагаючись, щоб він підписав легенду про особисту, кількарічну шпигунську діяльність на користь Америки. Очевидна річ, він мусів бути шпигуном не пізніше як з 9-ти років. З таким обвинуваченням, він дістає присуд на 8 років каторжної праці в Сибіру. Був у бухті Ногаєво, а пізніше потрапив до Івдельлаг'у. Виснажений до краю, з хворими легенями і наполовину беззубим ротом, у 25 років він справляв вражіння 40-літнього інваліда. Тепер прямував на південний Урал, бо на Україну вертати не дозволили. Ми разом журилися чи зможемо знайти де працю з нашими вовчими паспортами. Наш спільний путь простягався аж до Свердловська.

Над-вечір ми приїхали до якоїсь більшої станції. Це була Сама, що стояла вже на головній сибірській магістралі. Під'їхавши до перону, ми зауважили, що скрізь стоїть озброєна варта НКВД. Знову неспокійно забилося серце, як у затурканого зайця — це мабуть знову заберуть і поженуть кудись. Потяг був оточений навколо. Пасажирів випускали до станційного входу і там пильно перевіряли всі документи. Обшуку пильного на щастя не було, лише тим, що мали великі дерев'яні валізи, наказували їх відчинити,

щоб заглянути що є всередині. Пакунок з листами, я ще на станції розподілив на чотирі частини. Дві сховав поза халявами, а решту під білизною, на боках. Перевіривши мої документи, поінтересувалися що є в торбинці і тоді вже пропустили до станційного будинку.

Там, ще раз пред'явивши документи при касі, я дістав залізничний квиток до Білої Церкви. Зі знижкою, на яку мав право, я сплатив 132 карбованці. Отже добре, що мені товариші назбирали кількадесят карб., у додаток до мого 15-тимісячного заробітку, бо не вистачило б навіть на квиток. Біля півночі я сів на потяг, вже переповнений пасажирами і їхав без пересядки аж до Свердловська. Там, після 6-тигодинної пересядки, я рушив на Москву. Все в дорозі, навіть те, на що звичайний пасажир не звернув би уваги, викликало у мене живий інтерес і емоції, та мені дуже нетерпеливлося на довгих зупинках. А довелося їхати додому аж 14 діб!

Одного похмурого, березневого дня, пополудні, нарешті доїхав до Москви. Тут я мав сповнити обіцянку, що дав своєму товаришеві. Потяг до Києва мав відійти близько півночі. Тепер, удень я не наважувався вибратися до міста, бо побоювався, що може зупинити мене якийсь міліціонер і перевірити документи, а моє лице певне кидалося у вічі серед інших.

Діждавшись смеркання, я здав свою торбу у камеру ручного багажу, пішов до зупинки метро і поїхав на вказану адресу. Я старався не попадатися на очі міліціонерів, а серед людей намагався посилити враження, що я хворий. Ідучи в яскраво освітленому метро, я помічав на собі співчутливі погляди жінок. Але це було лише зрідка, бо ще раніше, буваючи в Москві, я зауважив, що її мешканці — переважно якісь непривітні, шорсткі люди.

Майже нікого не розпитуючи, я знайшов мешкання сестри З. у великому, новозбудованому будинкові. На мій дзвінок, двері відхилила (через ланцюжок) молода, красива пані і запитала, московською мовою, що я потребую. Я запитав чи тут живе т. З. і сказав, що маю до неї справу, вона відчинила двері, запросила мене до передпокою і вичікуючи, запитливо, з відтінком підозріння, дивилася на мене. Коли я сказав, що прибув з табору, де перебуває її брат і погав листа, вона поглянула на конверт і з листом у руці, кинулася мені на шию і почала мене виціловувати. Я розгубився і ніяково переминався з ноги на ногу, бо не сподівався такого прояву радості.

Ще не розриваючи листа, вона потягла мене за руку до кімнати, допомогла мені роздягтися і вже тоді почала читати листа. Сльози, одна за другою, котилися з її очей. Скінчивши читати, вона почала читати його вдруге, вже забувши про мене, а я, тим часом, забавлявся з її двома дітками. Так я стужився вже за своїм сином і так давно я вже не мав змоги побавитися з дитиною, що відчував тепер як непрохані сльози навертаються на очі при цій радісній зустрічі. Вона нагадала мені ті дні, коли я бавився з моїм маленьким синочком на гарячому піску, біля Дніпра.

Перечитавши три, чи чотирі рази листа, п. З. підсіла до мене і почала розпитувати про брата, про умови нашого життя на Сибіру і знову сльози, одна за другою, скочувалися

по її щоках. Видно так гаряче вона любила свого єдиного брата. Говорила вона зі мною тепер тільки українською мовою, бо і сама була українкою, лише одружилася з росіянином, познайомившись в Києві. Він був членом комуністичної партії, мав орден і тепер перебував на відповідальній посаді у державній господарчій організації. Сьогодні він ще не повернувся з роботи.

Відразу переконавшись в невідкупній щирості моєї співбесідниці, я розповідав їй одверто про все те, що творилося у в'язниці і на Сибіру. Я тільки трохи намагався злагіднити ті умови, в яких перебував її брат. Взявши невірний гріх на душу, я говорив, що брат працює за фахом і має ліпші умови праці й побуту, бо бачив як вона побивається за ним. З годину ми ще розмовляли. Пізніше господиня аж руками сплеснула, що так втомила мене розмовою, не нагодувавши перед тим. Вона завела мене до чудово устаткованої лазнички, а за кілька хвилин, подала мені, відхиливши трохи двері, білосніжну білизну, якої я не мав ще й на волі і, майже не одягане, першокласне чоловіче убрання. Коли я почав відмовлятися, вона замахала рукою: одягайте без ніяких розмов, бо я навіть не випущу Вас звідси, якщо Ви того не зробите. А тепер я їду готувати вечерю.

Я просто не знав, сон це, чи дійсність, - так вразили мене те надзвичайне прийняття і чудове приміщення, зі всіма вигодами. Я пригадав наш брудний, смердючий барак з блощицями і мені стало аж моторошно, що знову можна потрапити колись в такі умови.

Коли я знову увійшов до кімнати, стіл був заставлений різними делікатесами, що були доступні в СРСР хіба тільки представникові партійної аристократії. До всього того, стояли ще пляшки з вином і коньяком. Я просто розгубився перед таким видовищем.

В цей момент пролунав дзвінок і пані побігла до передпокою відчиняти. Служницю вони мали, але вона приходила лише на день. Повернулася пані в супроводі свого чоловіка. Він відразу справляв вражіння советського чиновника великого масштабу. Пані представила мене, як близького товариша свого брата. Довідавшись, що я щойно повернувся з концентраційного табору, він трохи холодно привітався зі мною, в найменшій мірі не виявивши такого ентузіазму, як його дружина. Кинувши кілька малозначних питань, він пішов мити руки. Дружина перепросила мене і пішла слідом за ним. Очевидно там, на самоті, вона прочитала добру "проповідь," бо я просто не впізнав його, коли він повернувся до столу. Мені навіть здалося, що я лише помилився в перший момент. Він люб'язно, на-

перебій з дружиною запрошував мене до їди і наливав чарки. Коли я зауважив, що не можу пити більше, бо маю ще сьогодні їхати, дружина, а за нею і він заявили, що про це не може бути й мови. Тепер він довідається в якій годині іде потяг завтра. При згадці про загрозу кари за НЗП у Москві, дружина безапеляційно заявила, що завтра муж проведе мене аж до потягу, а їхньої квартири ще ніхто, ніколи не контролював. Він з готовністю підтримав цю пропозицію, але не знати, чи справді так хотів супроводжувати мене.

Коли, вже по вечері, ми, запаливши добрі цигарки, посідали у м'яких фотелях їхньої вітальні, він звернувся до мене: “а тепер розкажіть як ви папали в Сибір і вообщє,- як било Вам в тюрме і лагєрях. Только розказивайте совершенно аткравенно,- нікто о нашем разговоре знать не будет, можете бить совершенно спакійни.” Після того прийняття, я вже був певний, що він якогось лиха мені не зробить і почав оповідати про все одверто. Він переривав часом мою розмову побіжними питаннями і я помічав, що в глибині його очей просвічувався часом вогник тривоги: а чи не опинюся і я, часом, завтра в такому ж становищі?! Поприсиплявши дітей, до нас приєдналася господиня і аж до глибокої ночі, вони слухали мого оповідання. Вже був початок на 2-гу, коли ми пішли спати.

Я потону в білосніжній постелі, як у казці, і за кілька хилин спав непробудним сном. Другого дня, десь біля 9-ої, мене розбудила господиня. Забравши мої сукняні чоботи, вона поставила зовсім нові, жовті черевики. Мої протести були ні до чого. Я швиденько вдягнувся, умився і зайшов до кімнати, де господарі сиділи за таким же розкішним столом, як і вчора. На дорогу я дістав, чимсь напаковану, невелику валіску і при тому мені не дозволили навіть відмовлятися. Дружина розцілувала мене на прощання, як рідна сестра, поцілувався я з дітками і в супроводі господаря, вийшов з цієї привітної хати. Тепер я зовсім безпечно почувався в дорозі, бо поруч мене сидів показний чоловік у блискучому шкіряному пальто, з орденом “красного знамені” на грудях. На станції, попросивши мене зачекати, він кудись відійшов. А повернувшись за кільканадцять хвилиן, подав мені квиток доплати на переїзд другою класою до Києва. Я навіть не сподівався на таку виключну чемність. Я подякував йому за це і за гостинність, ми щиро й тепло розпрощалися з ним і він попрямував до виходу. А я вийшов на перон і сів до потягу, залишивши на призволяще мою злиденну торбинку.

В купе 2-го класу, крім мене, був ще армійський майор і троє цивільних, за виглядом — советські урядовці вищого рангу. Пізніше прийшло ще дві жінки, один туркмен. Всі вони говорили російською мовою. До розмови я не втручався, а сидів мовчки, читаючи газету. Сусіди позирали мовчки на мене і певне думали, що я по хворобі бо напевне ніхто не міг подумати, що в купе другої класи може їхати, так добре зодягнений чоловік з сибірського концентраційного табору. Вони здивовано поглядали в мій бік, коли я, вже далі в дорозі, відчинив ту валізку, що дістав на дорогу. В ній був найкращий асортимент з московського гастроному, до кав'яру і шоколадних цукерок включно. Збоку лежала запечатана пляшка коньяку, з 5-ма зірками і біля неї, навіть—невеликий келешок.

Я зауважив, що особливо запопадливо заглядав до моєї валізки той майор, що сидів проти мене. В тій ситуації, я відразу відчув мою перевагу тут. Смачно обідаючи, я запропонував майорові підтримати компанію. Він охоче погодився і випив зі мною кілька келешків. В розмові, він інтересувався звідки і куди я їду. Я сказав, що вчився в Москві, захворів на тиф, а тепер, по хворобі, маю відпустку і їду до родини, в Київ. — “Ви знаєте, я глядя на Вас, сразу подумал, что Вы перенесли тяжелую болезнь” сказав він. Я не наважувався встрявати з ним у якусь поважнішу розмову, бо вже три роки був цілком відірваний від життя і міг виявити необізнаність навіть у примітивних, злободенних питаннях.

На проміжній станції, де потяг затримався довше, я надіслав мамі телеграму, в якій повідомив час приїзду до Києва. І вже пізніше, переїхавши кордон України, я не відривався від вікна. Такими рідними і дорогими здавалися мені ці села, хоч спотворені так страшно за доби колективізації. Спотворені тому, що працюючи зранку до ночі на колгоспній панщині, люди не мали вже часу доглядати і вибілювати свої хати. Все, що здавалося мені давно забутим, впливало десь з глибини душі, викликаючи радісні й сумні спогади давно минулих днів.

Чим ближче я підїжджав до Києва, тим більше охоплювало мене хвилювання. Я намагався уявити собі зустріч з мамою, сестрою, але не міг виразно представити в уяві цю картину. Коли вже наближалися до Дніпрового мосту і з вікна видно стало широченню, срібну полосу ріки, а за нею, на горі св. Лавру, моє хвилювання дійшло до тої міри, що я не міг усидіти на місці. Я схопився на ноги і припав до вікна, знову сів на місце і за хвилину вже підвівся. Мені хотілося походити, але я не мав де. Я нервово тиснув одну руку другою і стискав собі скроні, щоб стримати непрошені сльози.

Ось і Київський вокзал! Я не відривав очей від вікна і коли потяг притищував ходу, я вгледів на пероні мою маму і сестру. Вони перебігали поглядом з одного вікна на інше. Я не письменник і не можу передати словами почуття тої неймовірної радості, яке охопило нас, коли ми, з плачем радості, обіймалися на пероні. Ми не могли відірватися одне від одного і мамуся, сухорлявою, дрижачою рукою, все гладила мені лице...

Але затримуватися на пероні доки він спорожніє, не можна було, щоб не кинутися у вічі охоронникам залізничного НКВД. Разом з іншими, ми вийшли, через вихід поза двірцем, на площу. Мама весь час не відривала від мене руки, ніби боялася, що хтось знову відбере у неї сина.

Я сказав, що мені загрожує кара за НЗП і порадившись, ми гуртом вирішили, що я оселюся на ці 2—3 дні у наших близьких знайомих, на далекій вулиці від нас, бо в будинкові де жила мама і сестра, мене знало багато мешканців і двірник, який звичайно виконував обов'язки „сексота”. Хтось із них міг повідомити, що я повернувся із Сибіру, і я потрапив би у скрутне становище.

Знайомі радо прийняли мене і мама лишилася у них, не відходячи від мене ні на хвилину. Сестра надвечір поїхала додому, а вранці повернулася знову. Мене все розпитували про найменші подробиці життя за ці три роки. Я, в свою чергу, дізнався про все, що сталося за цей час у нашій родині і в родинях ближчих знайомих.

Тепер, коли проминула всеохоплююча радість першої зустрічі, я почав, особливо ночами, журитися тим, як я зможу влаштуватися на працю. Той хто повертався з

Сибіру, будучи судженим за політичним артикулом, діставав “вовчий” паспорт: у ньому було написано, що паспорт видано на підставі довідки про звільнення з такого-то табору. Коли людина з’являлася на волі і шукала з таким паспортом праці, їй скрізь чемно говорили, що працю охоче дали б, але не мають вільних місць, хоч часто конче потребували робітника такого фаху. Така була немилосердна директива з центру, хоч у газетах писали, що звільнені з таборів і в’язниць є повноправними громадянами СРСР. Людині, що мала найвищу кваліфікацію, писала фахові книжки, або працювала на науково-дослідній роботі, не лишалося ліпшого виходу, як дістати десь посаду помішника рахівника, нічного сторожа, кур’єра, або щось подібне до цього. Я знав про це ще до арешту і тому думка про працю не давала мені спокою. Допоміг мені щасливий збіг обставин.

На третій день мого перебування в Києві, я почав збиратися до від’їзду в Білу Церкву. Був погожий, весняний день. Пополудні ми вийшли з мамою до скверу, на сонце. Незабаром мою увагу звернув добре вдягнений чоловік, що наближався до нас, тримаючи в руці великого, шкіряного портфеля. Вже по ньому судячи, можна було сказати, що власником його мусів бути службовець великого рангу. Щось знайоме було в цій постаті. Коли чоловік підійшов ближче, я відразу впізнав його. Ще до мого арешту, по закінченні вищої школи, він працював моїм асистентом на педагогічній роботі. В той час він був значним членом комуністичної спілки молоді. В роботі, яку він повинен був провадити, йому часто бракувало фахових знань і студенти, помітивши це, часто “заганяли його на слизьке.” Не одного разу, вони і мені, як провідникові предмету, скаржилися на це. Але я завжди старався виручити його із скрутної ситуації і одночасно допомагав йому доповнити фахові знання. Мабуть через це, Д. К. ставився до мене дуже добре, та і взагалі він не був злим чоловіком.

Тепер я не знав яка еволюція сталася з ним за цей час (а може на гірше?) і тому, вгледівши його, повернувся боком до доріжки і трохи нахилив голову, щоб він мене не впізнав, бо втікати було пізно. Він ще не порівнявся з нами, як я почув його голос: „А, товариш П., яким це вітром принесло Вас знову до Києва?” Він міцно тиснув мені руку і дивився на мене: “А Ви таки здорово змарніли, видно не дуже солодко жилося там?!..”

Не показуючи тепер вигляду, що ця зустріч була не бажаною мені, я, так само дружно привітався з ним, познайомив його з мамою і запросив посидіти біля нас. Він, ледь-

• ве помітно глянувши на боки, сів і почаствував мене доброю цигаркою. Враховуючи ситуацію, я коротко оповів йому, що мій арешт був звичайним непорозумінням, що тепер я цілком реабілітований і маю навіть намір притягти до суду наклепників. Далі я оповідав, що переїжджаючи Москву, я був у наркоматі (міністерстві), де мені пропонували роботу за фахом, в одному з великих російських міст. Я відмовився, бо хочу працювати на Україні. Тут, мовляв, уже в Києві, я маю дві пропозиції на роботу за фахом, але вагаюся і думаю, чи не ліпше знайти мені працю десь на провінції, щоб відпочити деякий час від цих різних неприємностей.

Я бачив, що він не сумнівається в правдивості мого оповідання. “А знаєте що,- сказав він, трохи подумавши, Ви справді маєте добру думку про тимчасову роботу на провінції і я Вам можу допомогти, я дам вам призначення до одної з наших технічних шкіл.” Виявилось, що за цей час, він уже став членом комуністичної партії і керує тепер відділом підготовки кадрів в одному з українських наркоматів. “Завтра о 10-ій Ви приходьте до мене,- дістанете командировку, гроші на переїзд і там Вам буде добре.”

У мене аж серце забилося від думки про таку щасливу перспективу, але я грав ролю далі. “Добре, я поміркую над Вашою порадою, можливо я прийму її, але з умовою, що за 4-6 місяців я повернуся на працю до Києва.” “Гаразд, коли Вам потрібно буде, я допоможу тут улаштуватися, бо ми маємо середні і вищі навчальні заклади також і в Києві. Отже Ви не роздумуйте довго над цим, завтра я чекаю Вас.” З цим, він дружно попрощався з нами і пішов далі.

Цей щасливий випадок здавався мені просто неймовірним і я мало не підскакував, як малий хлопчик, від радості. Мама, знаючи про мою гризоту, аж перехрестилася: “слава тобі, Господи, що це ми вийшли в садок!”

Другого дня, о 10-ій я вже був у передпокої кабінету мого несподіваного мецената. Крім мене там було ще кілька осіб, що чекали своєї черги. За кілька хвилин увійшов Д. К. і вгледівши мене, попросив відразу зайти до кабінету. Запитавши як спалося і почаствувавши цигаркою, він підвів мене до мапи на стіні й показав міста, де були фахові технічні школи з вільними посадами. Я вибрав невеличке місто над Дніпром. Натиснувши гудзика, Д. К. викликав секретарку, продиктував їй зміст відрядження і за 15—20 хв. я вже прощався з моїм несподіваним другом. Мав я в кишені відрядження наркомату і 200 карб. “коман-

дировочних.” На прощання, Д. К. зауважив: “на всякий випадок будете там говорити, що справа Вашого призначення погоджена з самим наркомом і що він з Вами говорив.

Другого дня, розпрощавшись на пероні з рідними, я виїхав, з веселим настроєм, на місце праці. Над вечір, я вже був у невеликому районному містечку, над Дніпром. Переночувавши в жалюгідному будинкові, що мав голосну назву—“Гранд-отель”, я відшукав легко технічну школу, де мав працювати і зголосився до директора, з моїм призначенням. Прочитавши його, він запитав де я працював перед цим. Я відповів, що повернувся з Сибіру, бо так було написано у моєму паспорті. Це повідомлення, як я зауважив, справило не дуже приємне враження на мого нового патрона. Він зробив кислу гримасу і почав розпитувати за що я потрапив туди, який мав присуд. Я повторив йому версію про “непорозуміння”, мої “зустрічі” з наркомом у Москві й Києві, прийдешній суд над наклепниками і так далі. Це пояснення і, очевидна річ, офіційне призначення з наркомату, помітно заспокоїли його — члена партії. Він досить чемно попрощався, сказавши мені прийти завтра домовитися з керівником навчальної частини про розклад лекцій. Коли я запитав про житло, він пообіцяв дати мені кімнату в шкільному інтернаті. Отже все здається було тепер у доброму порядку і я пішов поглянути на шкільні гаражі й майстерні, а звідти—оглядати містечко.

Був сонячний, весняний день. На деревах невеликого міського скверика починали зеленітися бруньки, а внизу, як море, розлилися Дніпрові, весняні води І все те здавалося мені таким принадним і дорогим, тим більше, що так щасливо я почав увіходити в колію нового життя.

Аж не вірилося, що все так добре складалося тепер для мене. Я навіть почав забувати, що я вже затаврований навіки і вільно, не боючися арешту, зможу дихнути хіба лише знову в Сибіру. Хоч і приходила хвилююча думка про це, та я її відганяв, або намагався переконати себе, що може це насправді й не так, що не все на світі однаковий час. Тимчасом, я вільно ходив по Дніпровому березі і наспівував українські пісні. Та хіба ж не можна було радуватися з того?! До глибини серця я відчував ту радість волі над Дніпром. Так відчувати її може тільки той, хто довгий час побув у тяжкій неволі і ні на хвилину не забував про прекрасний Рідний Край.

Другого дня я зголосився до керівника навчальної частини за розкладом лекцій. Він прихильно привітався зі мною, сказав що вже знає про моє призначення, але попросив зайти до директора, бо він хоче зі мною погово-

рити. Я інтуїтивно відчув, що мене чекає в тій розмові якась прикрість, але обминати її в тій ситуації не міг.

Директор попросив мене сідати і відразу заявив, що не може допустити мене до роботи. Мені аж пересохло в роті від такої новини і я запитливо дивився на нього, не розуміючи в чому справа. Передчуття мене не підвело. А директор, не чекаючи моїх запитань, пояснив: — у нашій школі викладає “сталінську конституцію” місцевий прокурор. Я розповів йому про Ваше призначення і він сказав, що я не маю права допустити Вас до лекційної роботи, з огляду на те, що Ви були засуджені за політичним артикулом. Я почав говорити, що маю призначення з наркомату і що там знали про артикул мого присуду, але директор відповів, що він не може ризикувати своєю посадою. — Спробуйте поговорити з прокурором. Якщо він погодиться, я заперечувати не буду. Він тепер на лекції, але незабаром вийде на перерву. Звуть його Кауфман.

Я вийшов до вчительської кімнати і чекав там дзвінка. Я вирішив діяти наполегливо, бо інакше, все моє “щастя” могло розвіятися. Викладачі, що приходили з класів віталися зі мною і з цікавістю поглядали в мій бік, бо вже очевидно довідалися звідки я. Але розмови зі мною не починали, мабуть тому, що мав зараз увійти і Кауфман.

Його я впізнав, як тільки він з'явився при дверях. Самозакохане, повне лице, з червоними щоками і банькатиими очима, — воно, — як і вся його присадкувата постать, з чималим черевом, нагадували мідяний тульський самовар.

Коли він наблизився до столу, я підійшов до нього і назвавши своє прізвище, запитав чому саме він протестує проти мого призначення на роботу. Він змиряв мене поглядом і неприємним, пискливим голосом, що саме відповідав його зовнішності, відповів, розвалившись переді мною на стільці: “відіте-лі таваріщ П., ми вааобще не возражаем, чтобы люди, возвращающиеся із лагерей, маглі работать, но на лекціонную, ідеалагіческую роботу їх дапускать нельзя. І мне кажется, что наркомат просто не разабрался в Вашем деле, еслі он дал вам назначеніе на педагогіческую работу.”

Я рішучим тоном почав доводити, що наркомат дуже добре розібрався у моїй справі, що з самим наркомом я мав докладну розмову на цю тему і що власне по цій розмові, він дав розпорядження про моє призначення. Говорив я також про “близький суд над наклепниками” і т. п. Зрештою, коли Ви тут так несправедливо поставилися до мене, я поїду не тільки до Києва, але і в Москву і привезу мовляв, звідти потрібне розпорядження від самого нар-

кома. Та поза всім тим, я ж не викладатиму Сталінської конституції, чи політекономії, а розказуватиму про будову і роботу машин, що не мають політичного змісту. —“Ви глибоко ашібаєтесь, еслі так думаєте! Аполітичеськіх предметов у нас нет і бить не может! А впрочем, я не возражаю, чтобы вы работали в качестве інструктора практїческою абученїя”.

Це вже була перемога. Очевидно мій рішучий тон, а головне — посилання на наркомів, трохи налякали цього самовпевненого, але по суті нікчемного, провінціяльного партійного аристократа. Я ще далі доводив про мої права на педагогічну роботу, оперуючи уявними аргументами, бо іншого виходу я не мав. Я зрештою зауважив, що вони не впливають на Кауфмана більше, ніж байка про наркомів і сказав: — добре, я тимчасом погоджуюсь на посаду інструктора, бо не маю за що жити. Але думаю, що згодом Ви самі запропонуєте мені лекційну роботу.”

Це, вже навіть мені самому звучало нахабно, але здавати тону не можна було, — треба було справити на прокурора психольогїчне враження

Я сміливо простягнув йому руку, (хоч він очевидно не сподївався не таке побратимство), вклонився присутнім і пішов до директора, а від нього — до керівника навчальної частини. Завтра я мав розпочати роботу — практичні вправи з учнями, після лекцій.

Я взяв у бібліотеці потрібні мені книжки і до пізньої ночі перечитував те, що трохи забулося за ці 3 роки. Завтра я приступаю до праці! Мені хотїлося, щоб те завтра починалося вже тепер, бо я завжди захоплювався педагогічною роботою.

Хоч і була моя робота не такою цікавою як лекційна, проте я запопадливо взявся до неї і втішався моєю аудиторією, що так охоче бралася до науки. Я скучив за українською молоддю, серед якої працював кілька років перед арештом. Там де я зауважував поверховість лекційного матеріалу, я поглиблював його додатковими поясненнями. Протягом короткого часу, я завоював собі, якщо не авторитет, то принаймні пошану серед учнів і колег. Деякі з них також часом зверталися до мене за порадою, чи поясненням. Очевидно в наслідок цього, а ще й тому, що викладачі були переобтяжені, мені, через місяць праці, запропонували додатково взяти лекційні години в двох групах. Я з радістю погодився на це.

Як пізніше я довідався, ці дві групи були найбільш відсталими в навчанні. В одній з них було більше половини молодняку з Галичини. Хлопці поїхали шукати щастя в ста-

лінському “раю”, а деякі очевидно поховалися тут після репресій на батьків. Тут я зазнайомився з учнем Анатолієм, що походив із села під Львовом. Він пізніше так багато допоміг мені в скрутній хвилині.

Я відразу відчув, що любов до Рідного Краю у цих юнаків не була ще так глибоко схована, чи покалічена, як у молоді з Наддніпрянщини, але тримався дуже обережно, бо не мав сумніву, що хтось у групі має доручення слідкувати за кожним моїм словом. Щоб пустити туману у вічі цьому невідомому типові, я в першій лекції присвятив кількадесят хвилин прославленню розвитку машинобудівництва у “Великій країні переможного соціалізму, що вже наздогнала і перегнала капіталістичні країни, під мудрим керівництвом вождя народів, Великого і мудрого Сталіна.” Хоч і соромно мені було говорити так, але це було необхідним при початковій будьякого курсу, а тим більше—для мене. Байку про те, що капіталістичні країни, у всьому, вже залишилися далеко позаду від ССРСР, поширювали безсоромно скрізь і завжди і люди вірили, бо “залізна заслона” була непроглядною. А на того, хто в будьяких лекціях, чи промовах не згадував “Великого і рідного Сталіна”, відразу дивилися з підозрінням. То вже був перший крок до в'язниці.

Моя фахова робота пішла добре, - я так заповідливо взявся до неї, не рахуючися з нормованим часом, що за півтора місяці, на іспиті, мої групи вийшли першими.

У вільний від роботи час, я найчастіше був біля Дніпра, або в близькому лісі, чи біля книжки, по змозі уникаючи більшого товариства. Я не мав сумніву, що НКВД цікавиться моєю поведінкою. Зокрема не залишав у цьому сумніву мій колега—Степан Хітенко, що завжди, при зустрічі зі мною наодинці, намагався нав'язати силоміць антисоветську розмову. Я відразу зрозумів, що він — сексот, бо вже бачив хитріших за нього і вміло відпаровував його закиди, якими він хотів викликати у мене критичні зауваження. Не оповідав я нікому і про в'язницю та Сибір, бо це могло призвести до нового арешту. Коли розпитували, говорив, що мав працю за фахом і жив досить можливо, тільки трохи пригнічувала неволя. Знайомства з сексотом я не поривав, бо знав, що коли він відійде, на його місце стане інший, хитріший, якого я можу не розпізнати відразу. А по-за всім тим, залишаючись сам із собою, я відчував велику жагу до життя: годину я міг просто-яти біля квітучої яблуні, спостерігаючи роботу бджіл, чи прислухаючись до мелодії Дніпрових хвиль. Одночасно з тим, я охоче листувався з рідними і час від часу, писав

двом найближчим товаришам, що залишилися на Палкіно. Тільки зворотної адреси їм не давав, бо не сумнівався, що всі листи на моє ім'я непомітно контролює НКВД.

Так ішло моє життя на волі. Я вже став зовні подібним до інших людей і мої нерви трохи відпочили, бо особливо тривожних симптомів я не відчував.

21-го червня 1941-го року була неділя. Біля 10-ої рано я зайшов до знайомої вчительки, бо вчора домовилися з нею поїхати човном по Дніпру. Ми вже зовсім приготувалися до виходу, коли репродуктор радіо-трансляційної мережі проголосив, що за пів години буде передано надзвичайний виступ голови Раднаркому — Молотова

Я відразу відчув тривогу, частіше забилося серце, але не припускав думки про війну з Німеччиною, бо ще недавно бачив у пресі світлини такої сердечної зустрічі Молотова з Ріббентропом, з прихильними коментаріями на адресу “дружньої Німеччини”. Скоріше схильний був подумати, що може знову якесь “убивство Кірова,” чи нові “події на озері Хасан”. У всякому разі, щось мусіло бути поважне, бо час не був відповідний для якогось звичайного, пропагандивного виступу, а тим більше, виступу Молотова, якого ми чули, через радіо-голосники, лише під час партійних з’їздів. А це поважне, насамперед для таких людей як я, означало небезпеку нового арешту. Ми не пішли вже до Дніпра, а залишилися чекати цієї екстраординарної новини.

За пів години було передано повідомлення про те, що розпочалася війна з Німеччиною: “німецькі фашисти, без аб’явлення вайни напали на Саветській Саюз, но..... враг будет унічтожен, пабеда будет за нами!”

Це повідомлення просто приголомшило мене. Я відразу сприйняв його з подвійним почуттям: почуттям радості й тривоги. Може нарешті розгромлено буде цю страшну в’язницю народів, де люди - раби живуть у вічному страхі перед арештом, боячися не тільки вільно висловити думку, а навіть подумати про щось незгідне з настановами державної пропаганди. А разом з тим, проголошення війни означало для мене і для таких як я, найбільші шанси нового арешту і, в кращому випадкові, - можливість повторного етапу на Сибір. При одній лише згадці про таку можливість, хотілося забігти світ за очі, десь у безлюдну пустелю.

З першого ж дня війни, я насторожився і був наготові. Відразу виникла думка десь тікати, але куди втечеш? Без документа на працю ніде не приймуть, а в моєму паспорті було вочче тавро. Навіть коли б я міг витрави-

ти якимсь способом написане там, то лишалася серія, позначена двома друкованими літерами. Я довідався ще у в'язниці, що різним категоріям людей видавали пашпорти різних серій і НКВД та міліція кожного міста мали шифр тих серій. По ньому вони відразу могли визначити, чи належите Ви до категорії "соціально небезпечних" людей. Утекти до рідних і сховатися там? Але як сховаєшся, коли тебе на другий, чи третій день, побачить двірник, або інший правовірний сексот і донесе "по інстанції" що в такій то квартирі з'явився незнайомий, чи незареєстрований чоловік. А час військовий, - розмови короткі. Треба шукати іншого виходу. Я пішов би до армії, щоб згубитися якось у тих мільйонах, але таких затаврованих як я, до армії не брали. Хіба що згодом могли десь забрати на копання шансів, чи будування летовища.

Я продовжував працювати і придумував різні варіанти до виходу. В оточенні тримався з подвоєною обережністю, бо лише натяк на якесь необережне слово, міг мене повести на смерть. Дістати якийсь інший документ було неможливо і допоміг мені в тому лише щасливий випадок. Коли учням видавали документи про скінчення курсу, мені пощастило непомітно сховати блянкету із шкільною печаткою і штампом. Я майже був певний, що вона незабаром знадобиться мені. Я розумів, що формально роблю цим злочин, але мова йшла про рятунок життя.

На 6-й день війни, вже їхали через нашу місцевість утікачі зі сходу, потягами, автомашинами й возами. Все рушилося на правий берег Дніпра. Були це переважно жиди і родини советських панів, а часто і самі пани. Вони везли з собою купи різних речей, включно до меблів. Зі степових радгоспів наганяли до Дніпра тисячні отари скоту і величезні табуни свиней, овець. А тому, що до мосту дотовпитися за втікачами було неможливо, ці отари наганяли через Дніпро вплав, навіть не даючи їм відпочити після довгого перегону. Тисячі худоби плило тоді за дніпровною течією. Люди по дорозі виловлювали її і несподівано підживлялися м'ясом. Були й мудрі чабани: вони заганяли свої отари в придніпрянські неосяжні лози, на пашу, а самі звертали набік, бо вертатися додому було неможливо, треба було супроводжувати табуни до місця призначення, а звідти і сам чабан не міг уже повернутися. Все це робилося ще тоді, коли й чути не було гармат.

Ще фронт був за сотні кілометрів, як заводи припиняли працю, розбирали технічне устаткування й перевозили його до залізниці. В більшості, воно й залишалося там іржавити під дощем, бо треба було дати дорогу тим незліченним "героям", що не оглядаючись тікали на схід, часто — разом з валізою, в якій лежала зарплатня робітників заводу, чи яка інша вкрадена готівка. Попід крамницями повиростали неймовірні черги, — треба було простояти кілька годин, щоб купити собі глевкого хліба. І то в провінціальному містечку!

А на площах не вгавали гучномовці, передаючи фантастичні звідомлення "ат саветскаво інформбюро" про перемоги червоної армії над фашистами, або мислівські оповідання про те, як невелика група бійців червоної армії захопила в полон німецьку танкову дивізію; про те, що червоноармійці Іванов і Петров дістали звання героїв СРСР, привівши до полону цілий штаб німецького х... корпусу. За кілька днів, інформбюро вже перестало говорити про велетенські перемоги на фронті. Воно обмежувалося тепер повідомленнями про тяжкі бої з "переважаючими силами противника", в "Мінском направленні," в той час, коли бої йшли вже аж під Білою Церквою. За те, більше надолужував тепер т. Лозовський (керівник інформ-

бюро) тими ж мислівськими оповіданнями і безкінечними застереженнями проти підступної діяльності шпигунів і диверсантів.

А ночами, понад срібною половою Дніпра гули тяжкі німецькі бомбовики, в напрямі на Дніпропетровськ і Запорожжя.

Саме в той "героїчний" час, передали по радіо промову переляканого „вождя народів” - Сталіна. „Дарагіе братья і сьостри!” звертався він до тих, що їх учора вважав за робочу худобу, а сьогодні - за гарматне м'ясо, і шклянка з “нарзаном” виразно, через мікрофон, цокотіла на його зубах. Тепер він закликав до героїзму й самовідданості в обороні “родіни.” За горами трупів він хотів урятувати свою злочинну голову. Але мало було охочих рятувати його й інших кремлівських сатрапів, вже добре допекли вони своєму народові! “Братья,” сотнями тисяч одноразово, здавалися до полону, не тому, що їм бракувало відаги, а тому, що не мали що боронити. І був би Сталін не всидів, не тільки в Кремлі, а й на далекому сході, коли б не виручили його американці своїми мільярдovими допомогоюми і коли б німці не наслідували власне ту саму, сталінську політику на сході. Кремль і врятувався, головне, дякуючи сваволі, здирству і національному пригнобленню, що його німці безоглядно запровадили на окупованих землях. Вибору для советських воєнків не було: знущання й голодна смерть у полоні, або безоглядний марш проти вогню. В другому, все ж була якась надія на життя.

В перших днях війни, наша школа одержала наказ з наркомату підготувати, за два тижні, 300 трактористок дівчат. Негайно почали напливати й учні. Ми працювали тепер з ранку аж до темряви, лише з короткою передишкою на обід. Але і в тій напруженій праці, не міг я знайти спокою: щодня сподівався, що можуть прийти і забрати з праці в темне невідоме. Особливо дошкуляв той неспокій уночі. Я прислухався до кроків під вікнами і не раз схоплювався подивитися хто йде. Сон зморював аж десь під ранок. А другої ночі — те саме.

Коли закінчили підготовку трактористів, я вирішив тікати, бо відчував, що згодом може бути пізно. Мені залишалося дістати лише зароблені гроші, а виплату їх відтягли з дня на день. Я вже не мав з чого жити.

Тепер я залишився в порожньому інтернаті, в своїй маленькій кімнаті, на 1-ому поверсі. Внизу жив лише доглядач з родиною. На світанку, взявши трохи харчів, я виходив, ніби на рибні лови до Дніпра і повертався по за-

ході сонця. Заходив до будинку не з вулиці, а через сусідній город, щоб заглянути спершу через вікно доглядачевої кімнати, чи не чекає мене хто. І коли нікого не бачив, я заходив до доглядача, питав чи ще не сплачували гроші, перемовлявся з ним кількома реченнями і йшов до себе нагору. Там я добре замикав ключем і підпоркою вхідні двері і мав, на всякий випадок, плян дії: якщо хто буде стукати, я навшпиньках вихожу до кутової кімнати на протилежному кінці коридору і через вікно вибираюся на дерево, що росте під стіною. Далі, через город — до іншого двору. Це був добре, в деталях обміркований плян, він залишав мені, до деякої міри, шлях рятунку. Але все ж я прислухався до кроків під вікнами.

Повернувшись другого дня з Дніпра, я вгледів у кімнаті доглядача, сексота Хітенка, більше нікого не було. Я, як завжди ніби в безжурному настрої, зайшов до кімнати й привітався. На зустріч мені, Хітенко підвівся з дружньо простягнутою рукою: "Ну де Ви пропадаєте, шановний друже? Я вже скучив за Вами, чекаю тут цілу годину! Хочби коли зайшли до мене, — поїхали б на рибу, або що... А Вас і з вогнем не знайдеш!"

Щоб не викликати у нього підозрінь, я, ще більш доброзичливим тоном, заявив, що й сам хотів зустрітися з ним, що так само скучив, але хтось мені сказав, що він ніби поїхав на кілька днів до Дніпропетровська. Тепер я неодмінно зайду до нього і поїдемо на рибу... Я запросив його до себе нагору і ми по дружньому закурили.

Почавши здалека, він зійшов на розмову про війну і висловив припущення, що німці незабаром прийдуть до нас і що взагалі, СССР потерпить у війні повну поразку. Я рішуче не погоджувався з такими думками.

— Невже Ви так легковажите міць червоної армії? Ви глибоко помиляєтеся! Я не раз бував на військових парадах у Києві і маю уявлення про ту незміряну силу, яку червона армія має. Я не сумніваюся, що цей тимчасовий відступ її є лише тактичним маневром, розрахованим на те, щоб заманити ворога в пастку.

Не купивши мене на цьому, Хітенко почав розпитувати про мої пляни на найближчий час. Я відповів, що почекаю ще з тиждень, а тоді піду до воєнкомату і буду просити, щоб мене прийняли до армії. Мене, мовляв, глибоко хвилює те, що мій рік покликали до армії, а мене обминули. Нехай я побував на Сибіру, але ж це було просто нещасливе непорозуміння... Якщо місцевий воєнкомат мені відмовить, я подам заяву до центрального, а таки здобуду собі право вступити до червоної армії.

Я не мав сумніву, що він прийшов до мене за дорученням свого патрона з НКВД, бо ніхто з моїх звичайних знайомих не наважився б весь час у розмовах висловлювати антисоветські думки, не будучи агентом НКВД. А я не мав іншого виходу, як говорити неправду.

Те що він почав розпитувати мене — де я буваю вдень, коли повертаю додому, чи хожу де увечері гуляти, підтвердило мій здогад про те, що готується акція проти мене. Я довідався ще у в'язниці, що НКВД, перед арештом, завжди доручає якомусь своєму агентові встановити, чи буде жертва на своєму місці під час запланованого арешту, щоб не зробити промаху і тим не сполохати її.

Тепер я не сумнівався, що він буде, ще сьогодні, писати відчит про свої відвідини, але я не виявив і натяку на таке підозріння. Дружньо взявши під пахву, я супроводжував його аж за двері кімнати і попросив залишити вихідні двері до сходів відчиненими: “Душно тепер ночами, а так—більше свіжого повітря, я навіть двері з кімнати залишаю на ніч відчиненими.”

Думаю, що після нашої розмови, він зовсім переконався, що я навіть і гадки не маю про арешт, чи втечу.

На прощання, вже в коридорі, я сказав, що неодмінно зайду до нього позавтрьому, бо завтра раненько хочу поїхати до Дніпропетровська і повернуся, певне перевтомлений, аж над-вечір.

Я зрозумів, що далі чекати не можна, бо можуть прийти за мною ще сьогодні опівночі. Візитер певне мав завдання поговорити, а головне — довідатися, чи я ночую дома і подати „дислокацію” місцевості й обставин. Так воно й було насправді, як довідався я вже пізніше від доглядача, після приходу німців: десь о 2-ій ночі, двоє в малиново—синіх кашкетах приходили по мою душу. Приходив Хітенко допитуватися про мене і в наступні дні. А ті двоє в кашкетах, попередили доглядача, під загрозою суворої кари, щоб він ні слова не говорив мені про їхні відвідини, коли я повернуся.

В той момент треба було діяти. Я вже забув про мій заробіток. Зачекавши кілька хвилин, доки мій “друг” відійшов за ріг будинку, я замкнув двері, витяг із схованки мою блянку і, змінюючи письмо, написав посвідчення: “Цим стверджуємо, що інструктор виробничого навчання Н.....ої школи трактористів — Павленко Микола (прізвище я написав інше), народжений....., відряджається до Л....ої МТС (машиново—тракторна станція) для участі в збиральній кампанії. Пашпорт т. Павленка, за таким-то номером і серією, виданий міліцією Дніпропетровської області, 3. 9. 1937 року, знаходиться в канцелярії школи. Просимо подати т. Павленкові всіляку підтримку в його роботі і забезпечити його приміщенням та харчами.”

Під посвідченням я підписався, за директора і секретаря, досить вдало бо практикувався робити це ще тоді, коли дістав блянку.

Закінчивши з посвідченням, я вклав до течки вовняну сорочку, пару білизни, шматок хліба і бляшанку консервів (мій аварійний запас), фаховий довідник. Все інше залишив у кімнаті, як було звичайно. Доглядачеві сказав, що йду десь трохи гуляти, а завтра рано вибираюся на один день до Дніпропетровська, попросив доглянути мою хату і вийшов з двору, як уже зовсім було темно.

Пройшовши трохи в напрямі до пристані, я непомітно звернув поза рогом і пішов глухими вуличками у протилежному напрямі. За кільканадцять хвилин, я вже вийшов на широку степову дорогу. Я знав, що вона йде в напрямі до Л....ої МТС і знав, що до неї — 35—40 км., але ніколи раніше не подорожував тою дорогою.

Нічна темрява не перешкоджала мені, аж доки я дійшов до великого перехрестя. Від нього йшло три дороги в різних напрямках. Була вже північ і нікого не було поблизу. Тільки перепелки звідусіль виспівували в неосяжних ланах пшениці: піт-пі дьом, піт-пі дьом...

Ніч була тепла, в небі мерехтіли міріяди зір, а вітерець, теплими, нечутними подихами, заносив десь здалеку медяні пахощі гречаного цвіту.

Переконавшись, що ніяких вказівників на роздоріжжі нема, я сів на зеленому обніжку і смачно закурив цигарку. За весь час перебування на "волі", я ще ні разу не відчував її так глибоко, як тепер. Здавалося, що якийсь тяжкий камінь випав мені з грудей. Десь далеко відлетів той вічний неспокій, що не давав можливості так вільно глянути на світ Божий і відчутти безмежно-принадну красу Рідного Краю.

Сидів я в такому блаженному настрої зо дві години і хотілося мені, щоб ця ніч не втікала на захід, а залишилася довго, довго над цими неоглядними ланами, понад Дніпром, і щоб ніхто й ніщо не могли порушити цієї божественної краси.

Мені здалося, що десь далеко на дорозі заскрипів віз. Я прислухався і вже за кільканадцять хвилин, побачив невиразні обриси коня з погоничем. Я вийшов до середини дороги і погонич, забачивши мене, насторожено зупинив коня, - мабуть подумав, що тільки непевний чоловік може блукати по полю в такий час. Не зближаючися зовсім до воза, я сказав, що зблудився в темряві і не знаю як мені йти до Л.....ки. Погонич, махнувши пужалном, показав мені шлях ліворуч; я подякував йому й відразу рушив у тому напрямі. Я зовсім не відчував утоми, - ноги ніби самі несли мене, а все моє ество було переповнене тим настроєм, що його зроджували урочиста нічна краса безмежного степового прстору і почуття нічим не зв'язаної волі. Наспівуючи різних пісень, що зринали десь самі собою, з припишклої пам'яті давно минулих днів, я непомітно відмірював кілометр за кілометром. А на сході вже згасала ранкова зоря і небо поійнялося багряними відблисками новонародженого світанку...

Вже вранці про дорогу я розпитував у пастухів, що гнали колгоспні череди в поле, і в передобідню пору, дістався до контори Л.....кої МТС. Директор МТС, очевидно член партії, прочитавши мій документ, поставився до мене дуже прихильно; він видимо був радий, що дістав фахового робітника, бо кількох з МТС змобілізували до армії і він був занепокоєний справою виконання пляну, а крім того, мені здалося, що в тій привітності було і ще щось інше, просто людяне. — Сьогодні ми знайдемо Вам квартиру, а завтра до праці. Я вам доручаю агрегат — два комбайни з Ч.Т.З. Думаю, що робота у вас піде добре. Я висловив таку ж надію і пішов на квартиру, в супроводі одного з робітників МТС.

Оселився я в невеличкій кімнатці, що належала селянській родині. Маленьке вікно виглядало у яблуневий садок, порослий буйною, зеленою, як рута, травою. Він відразу нагадав мені давно забуті дитячі літа, коли я вибігував поміж травою яблука, ще в садкові моєї бабусі.

Господиня зустріла мене привітно. Довідавшись, що я “непартейний,” вона погостила мене свіжим молоком та хлібом, і все припрошувала: “кушайте, призволяйтеся! Ви ж з дороги певне зголодніли. І звиняйте, що нема Вас чим краще привітати. Тепер життя таке настало, що хоч сідай та й плач! З досвітку до ночі на роботі в колгоспі. працюєш як проклятий, ніколи й сорочки випрати. Та й хата он пооблуплювалася, — ще з минулого року не білена. Отак, з дня на день: працюєш цілісеньке літо, а тоді дадуть якогось посліду з горошком на трудовні, та й заговляй. А пшениця пливе кудись далі.

Я оце хвора була, то звільнили мене на два тижні, а то б і дома мене не застали. А чоловік там ще зранку

Я мугикав собі під ніс, ніби погоджуючися з нею, але одверто в розмову не встрявав, щоб не вийшло з того прикрих поголосок, як то звичайно буває на селі, що за один день знають усі, що говорив новий чоловік.

— А це ж тепер германці йдуть — продовжувала моя балакуча господиня, — кажуть, що вже аж біля Києва і є чутка, що колгоспи позносять і будуть ділити землю... Та коли б дав Господь, щоб було все добре... а то нема життя, нема й не буде через цю комуну... Та й як вони

здержать того германця, коли навіть не мають чого їсти: оце недавно проходила тут червона армія, то ходили й просили по хатах шматок хліба та картоплини... А пшениці он які лани! І не знати де воно дівається. Не дурно наші люди, у голодовку до Москви по хліб їздили... А отак і живем — голодні й обідрані, а трудодні давай і давай!..

— Ви ж тільки не хваліться нікому, що це я так з Вами розговорилося, бо є на селі такі погані люди, що тільки й наслухають хто що скаже, а потім партейним розказують. У нас уже не одного так забрали і сліду за ним нема,— мабуть на Сибіряку позагонили. Е, тепер нічого й не скажи, хоч води в рот набирай...

Я всміхнувся на цю останню репліку, бо не міг уявити собі, як могла така жінка втримати свого язика у тій воді. Але моєї усмішки вона не помітила і провадила далі в такому ж дусі.

Розмову нашу перервав директор МТС. Коли жінка почула, що хтось увійшов у сіни, вона раптом урвала розмову, ніби справді набрала води в рот. Начальник прийшов, щоб забрати мене до себе пообідати. Його дружина, так само гостинно зустріла мене. Ми смачно пообідали, при доброму келішкові горілки. Тут розмова йшла головне про роботу МТС. Лише наприкінці, начальник висловив побоювання, як би німці не зайшли дуже далеко, бо й нам доведеться тікати на схід. Помітно було, чи може так здалося мені, що він говорив про це майже спокійно. А потім додав: "Невже то правда, що вони зі всіма комуністами розправляються? Я думаю, що коли чоловік не робив людям свинства, то й не зачеплять. Хто-зна як воно буде, але люди кажуть: "двом смертям не бувають, а одной не минувать. Поживемо — побачимо!"

На підставі цієї розмови я подумав, що директор МТС не належить до ортодоксальних комуністів. Припустити, що він хотів мене щось випитувати, я не міг, бо він справляв враження порядної людини. Не чув я й пізніше нічого прикрого про нього від людей. А про те, що я був на Сибіру, він звичайно нічого не знав.

Змовчавши на його зауваження про німців, я почав розпитувати про стан машин в МТС і на тому, подякував господині. Директор провів мене далі по селу і показав шлях, яким треба було ходити до машинової станції на полі,— за 1—1,5км. від села.

Другого дня раненько; я був уже біля тракторної буди, в степу. Вона являла собою невеликий дощаний вагончик з фанери, на колесах. Там можна було сховатися від дощу, бо навколо був лише степ, і тільки ген віддалік

видно було маленький перелісок. Буда стояла обіч широ-
чезного, ствбового шляху, за яких 10мт. від неоглядного
лану пшениці. Біля буди, на залізних тринігах, був ве-
ликий казан, у якому варили обід трактористам. Трохи
віддалік стояло три трактори, виднілися машини і далі на
полі.

Ще нікого не було біля буди, лише один з трактористів
порався біля машини. Я підійшов ближче і зовсім несподі-
вано пізнав свого учня Анатолія. Забачивши мене, він по-
кинув роботу, підійшов на зустріч і радісно привітався зі
мною: “Як це Ви потрапили так далеко до нас?” Я сказав,
що мене відрядили сюди до роботи в МТС, але тепер му-
сів сказати, що я маю інше прізвище. Мені не хотілося це
робити, але іншого виходу не було. Я не мав сумніву, що
Анатолій — чесний хлопець, але він був молодий і міг десь
проговоритися про мою таємницю, зовсім не бажаючи
мені зла.

Перекинувшись з ним кількома реченнями, я промовив: — не знаю як те сталося, — переплутали поспішаючи,
чи що, але мені видали відрядження сюди на прізвище
Павленко. Я побачив це вже аж коли прибув до Л.....ки.
То вже й не хотів змінювати, щоб не вертатися назад,
так і записався тут в МТС. Та це не має, зрештою, значення.
Тільки Ви це прийміть, все таки, до уваги і називайте мене тепер т. Павленком. Не знаю, підозрівав він
що, чи ні, але охоче погодився.

Незабаром почали сходитися трактористи й інші робітники, що працювали при машинах. Серед них були і бригадир — кандидат партії (звичайно — комуністичної, бо іншої в СРСР нема) та секретар місцевого комсомольського осередку, що працював трактористом. Всі вони віталися зі мною, як із старим знайомим, навіть з відтінком фамільярності. Я, відчуваючи оточення, відразу потрапив з ними в тон, і за які два дні почував уже себе, як риба у воді. З першого ж дня, я почав працювати на своєму плазуновому тракторі, з двома комбайнами.

Щовечора, разом з іншими, повертався на село, а ранком знову поспішав на працю.

Так минуло три тижні, без особливих змін у нас, але з великими змінами на фронті. Зведення советського інформбюро подавали вже повідомлення про “ажестачонніє баї в белоцерковском направленні,” а це треба було розуміти так, що Біла Церква вже залишилася десь далеко за фронтом. Ходили чутки, що фронт уже десь близько від Єлисавету, що ночі, попід хмарами, гули німець-

кі бомбовози і греміли далекі розриви бомб у напрямі Дніпропетровська і Запоріжжя.

Прийшовши на роботу одного дня, ми помітили розкидані скрізь по полю папірці. Це були німецькі, пропагандивні листівки. Вони іовідомляли про неминучу поразку більшовицької армії, про наступну ліквідацію колгоспів і московського національного насильства на Україні. Листівки закликали, наприкінці, черпоноармійців здаватися до полону, де вони знайдуть людяне право і побутовий добробут.. Ця листівка — було написано — з'являється одночасно документом, який дає право пред'явникові вільно перейти через німецький фронт.

Нам бригадир наказав негайно визбірувати листівки і віддавати йому, щоб колгоспники не могли їх прочитати. Та всіх ми, звичайно не могли визбирати й поміж людьми пішли ще більші поголоски про зближення фронту.

Ще того ж дня, в обідню пору, прийшов до нас директор МТС. Він, як звичайно цікавився нормами виробітку і станом машин. “Треба, хлопці натиснути гайку, бо гірко нам буде, коли не виконаємо пляну!”

По обіді, він пішов разом зі всіма в поле і незабаром підійшов до мого трактора. Я саме доливав оливи, а він, присівши біля мене навшпиньки, запитав: “чи Ви не знали товариша П....?” і він назвав моє правдиве прізвище. Це запитання було так несподіване для мене, що я в першу мить розгубився і, припинивши наливати оливу, запитливо повернувся до нього: “Як Ви сказали?” Він знову, дивлячись мені пильно у вічі, повторив прізвище. Я майже не мав сумніву, що він спостеріг моє замішання. Швидко опанувавши себе і зробивши маленьку паузу, ніби для того, щоб пригадати, я відповів, що не знаю такого чоловіка. Не зводячи з мене запитливого погляду, він продовжував: “Учора я був у Н...кій МТС, їздив по запасні частини і директор говорив мені, що до нього приходили з НКВД питати, чи нема десь в МТС нашого району тов. П. з Н...кої школи тракторних механіків. Переглянувши списки, директор сказав, що такого нема. Тоді НКВД'ист виписав собі до бльокноту всіх тих, що почали працювати місяць тому в системі МТС нашого району і наказав негайно повідомити до НКВД, коли такий чоловік буде десь найматися на працю.... Там у Н...ку вже заарештували кільканадцять.... То Ви такого не знаєте?” — Ні, я не знаю його. Може він раніше працював у тій школі, бо мене призначили туди на працю лише кілька місяців тому.

Я майже не мав сумніву: директор догадався, що мова йшла саме про мене, він тільки не хотів мене продава-

ти, але разом з тим, він боявся одверто попереджати мене про небезпеку. Про це свідчило і те, що він не говорив зі мною на цю тему там у гурті, а тепер розмовляв трохи притишеним голосом, щоб не могли чути штурвальні на комбайнах.

— Ну, тим часом бувайте здорові! Він підвівся і попрямував по стерні до дороги. А я, закінчивши поратися біля трактора, сів за стерню і подавши сигнал штурвальним, рушив з місця. Тільки вже не міг ніяк відігнати думки про те, що знову наближається небезпека. Я не мав сумніву, що НКВД негайно візьметься за перевірку того списку, що в бльокноті і певне швидко виявить моє “посвідчення.” Я думав лише про одне: як знайти вихід із тої ситуації і в задумі, кілька разів збивався з межі.

Треба було тікати. Але куди? На дорогах—я чув, з огляду на велике дезертирство, скрізь були застави, що перевіряли документи і в кожному сумнівному випадкові заарештовували та передавали до військового суду. А куди ж я міг поткнутися з моїм вовчим пашпортом?! Переховуватися хіба десь тут, на полях. Але ж не знати як довго доведеться. А що будеш їсти? Поткнешся десь на село, можуть затримати і тоді одна дорога—до НКВД. Коли б знав, що за кілька днів комуністи евакуюються, — інша справа, але ще, навіть уночі, не чути було гарматних пострілів і непомітно було, щоб місцеві комуністи збиралися тікати. Вирішив я, тим часом, лиш одне — не ночувати дома, а згодом щось придумаю.

Я не міг навіть мати твердої певності в добрих намірах директора МТС. а що як він просто “розіграв” мене, вже повідомивши, що пошукуваний чоловік з Н....кої школи механіків перебуває тут, тільки під іншим прізвиськом?! Тільки на цій думці я не будував моїх рішень, бо він здавався мені порядним чоловіком, та й на що б він у такому випадкові взагалі говорив зі мною? Він таки хотів мене насторожити, щоб я не вскочив у пастку. В цьому я й переконався пізніше.

Десь пополудні, насувалася з заходу важка, громова хмара. Ми вивантажили зерно з бункерів до автомашин, накрили трактор брезентом і побігли із штурвальними до будки, бо вже почав накрапати дощ. Вже за годину, небо знову прояснилося, але косити комбайнами вже було не можна і ми незабаром пішли додому.

Ми йшли трохи позаду інших, разом з Анатолієм. Разів два перед тим, я був у нього на квартирі. Там він жив з дружиною, яку зустрів собі недавно, по скінченні навчання в школі. Через сіни жили господарі — дід і

баба. Молоді зустрічали мене дуже привітно і сміливо в моїй присутності, висловлювали гостре невдоволення колгоспним життям. Я все таки утримувався від одвертої розмови з ними про мою історію, бо побоювався не зради, а просто якоїсь невільної необережності. Я тільки попереджував їх, щоб вони не висловлювали таких думок в присутності інших, бо, мовляв, є різні люди серед нас.

Тепер мені треба було сконтактуватися з Анатолієм щільніше, на випадок утечі, і я почав розмову: — Мені здається, шановний друже, що Ви зовсім не дотримуєте моєї поради про обережність. — А то чому? — А тому, що Ви, приміром і сьогодні, розповідали якийсь антисоветський анекдот. Хтось доповідь про це куди слід і Вас можуть заарештувати. Він дивувався: “як те може бути, коли я не зробив ніякого злочину?” Він виріс у інших умовах і ніяк не вдавалося йому усвідомити, що тут можна потрапити до в’язниці лише за звичайне критичне зауваження на адресу влади, або може й без того.

— А Ви все ж мусите розуміти небезпеку—сказав я йому— і запам’ятайте собі, якщо була б безпосередня загроза арешту, тікайте, бо час тепер військовий і можуть відправити на той світ нізащо. На всякий випадок, я завтра покажу Вам добру схованку. Коли б що було, ховайтеся там, а я вночі принесу Вам їсти, бо підете самі роздобувати харч, то можете натрапити на лихого чоловіка.

Я не хотів йому говорити, що власне я маю ту безпосередню загрозу, але ту схованку, яку я показав на другий день, Анатолій запам’ятав.

Схованку я нагледів у сусідньому яру, ще колись раніше. Це була невелика ямка, вимита дощовими водами. Навіть з віддалі кількох кроків її не можна було помітити, так добре вона була задекорована травою і невеликим кущем ожини...

При вході до села, ми попрощалися з Анатолієм. Дома я повечеряв, перекинувся словом з господинею і приліг відпочити, а вже коли почало темніти, вийшов з хати, сказавши, що хочу заглянути десь на досвітки, а може і заночую там. — Може нагледіли вже якусь чорняву? — кинула мені вслід господиня.

Пройшовши трохи вулицею в напрямі до сельбудинку, (сільського клубу), я переліз через пліт і левадою вийшов на поле, а звідти попрямував до тракторної буди. Днів кілька переночую там— вирішив я— а потім десь переховаюся під скиртою, на полі. Про схованку в Анатолія мені думка не приходила, бо там мене могли також шукати.

Недалеко від буди, на полі була велика повітка. Там зсипали зерно, обмолочене комбайнами, щоб воно трохи протряхло, а вже звідти вивозили до залізниці й комори. Те зерносховище й буду, уночі стеріг старенький дідок. В 1930 році його “розкуркулили”. Він десь зник із села, а потім, коли перейшла та хвиля державного грабунку й морду, повернувся і жив у своїй неволі. Мабуть з огляду на те, що він мав уже понад 75 років, його не чіпали, а поставили до цієї роботи.

За кількадесят метрів від буди, мене зустрів песик, що завжди супроводжував діда. Мене він уже знав і тепер лаявся, вистрибуючи навколо мене. Він здобув добру науку від свого господаря: коли зачував, що хтось наближається до зерносховища, чи до буди, вибігав назустріч подорожньому і ще там починав гавкати, зближаючися разом з подорожнім. Тепер, коли мені грозила небезпека, я мав на увазі і цю допомогу.

Біля буди зустрів мене дідок: — Я чую, що хтось свій іде, бо Жучок не гавкає. Вам щось мабуть не спиться? Я привітався з ним і сказав, що таки не спиться, — душно в хаті, ще й блохи дошкуляють, мабуть заночую в буді.

— Та й справді тут краще! Підкладете ще соломи собі на тапчанчику, той старий кожушок під голову, а ковдрою прикриєтеся, та й спатимете, як у колисці, а мені буде охвитніше вдох.

Підновивши собі постіль на дерев'яному тапчанчику, що стояв поперек буди, попід стінкою, оберемком свіжої

соломи, я вийшов до діда і ми закурили з ним на ослоні, під будою. А Жучок приліг біля нас.

Була тепла, серпнева ніч. Небо мерехтіло зорями, а в пшениці безугаву перекликалися перепелки і цвіркуни.

Час від часу, десь високо в небі крюкали чаплі, перелітаючи на полювання до Дніпрових плавнів...

Я вирішив одверто поговорити з дідом про свої справи, бо був певний, що він мене не зрадить. Почав я з того, що мого батька, так само як і його, в 1930 році розкуркулили, а пізніше, на 73-ому році, замордували у в'язниці. А далі розповів про мій шлях від Києва, через в'язницю й Сибір, аж сюди. Тепер відчуваю, що за мною можуть знову шукати і тому вирішив дома не ночувати. — Ви тільки нікому не кажіть, що я тут ночую. Я буду раненько вставати, то думатимуть, що прийшов рано з дому.

— Так, так, сину, — відповів мені дід, мовчки вислухавши моє оповідання. То бачу, що й ти скоштував по-чім ківш лиха. Десь і мій син з невісткою й двома малими дітками мабуть згинули там, у тій Сибіряці, бо вже 10 років — ні слуху, ні духу. І не покарає Бог цих гаспидів, що так мордують безневинних людей... Я мовчу, щоб хоч перед смертю не чіпали і говорю більше сам із собою та з Жучком, як отут сторожую, а бачу все, що воно робиться на цьому гіркому світі і тільки заплачу часом, та й махну рукою... Мені вже недалеко до ями, а такому чоловікові як ти, ще треба жити. Може коли розкажеш дітям про нашу кріпаччину... Ти мене не бійся, я нікому не скажу, а як доведеться ховатися, то й хліба шматок колись дам... А тут безпечно вночі, бо Жучок відразу почує як хто йде. І я тут усе біля буди, тільки часом навідуюсь до повітки.

Просиділи ми десь аж до півночі. Дід усе розпитував про життя на Сибіру і часом тяжко зітхав у задумі, мабуть згадуючи про своїх онучат. Зрештою він підвівся: — Ти, сину, іди спочивати, бо вже пізно, а я навідаюся до повітки й знову прийду сюди. Спи спокійно. — Жучок стерегтиме, а раненько я тебе збуджу. В його голосі я відчував батьківську теплоту і мені так яскраво прийшов на пам'ять мій, такий же старенький батько, що згинув десь навіки у безвісній могилі. І ніхто не поставити хреста над нею і ніхто не зронить на неї гарячої сльози.

Вже чотирі ночі я ночував на полі. Щодня, над вечір я повертався додому, разом з іншими. Вечеряв і в темряві, манівцями повертався до буди.

— Мабуть добре закрутила голову та чорнява, що ніч у ніч топчете стежку до неї. До чиеї ж Ви це так учащаєте — допитувалася моя господиня. — Може й весілля

справимо в нашій хаті? — з усмішкою додавав господар. Я відповідав їм також жартами і натякнув, що топчу стежку до сусіднього хутора. Не хотів я посвячувати їх у мою таємницю, — не тому, що не вірив їм, бо вони були добрі люди, а так, на всякий випадок, з обережності, яку добре засвоїв собі за весь час мого життя в комуністичному „раю”.

За два дні після нашої розмови з директором МТС, він, при зустрічі зі мною, привітно поздоровкався і запитав як іде робота, чи добре мені живеться. Я відповів, що все в порядку. — Ви нікому не говоріть, що я Вам казав про мою розмову в Н.....кій МТС, бо і я про це нікому нічого не казав. То тільки Вам розповів, так собі, між іншим. Ну, бувайте здорові!

Так, я таки не помилився у його доброму намірі попередити мене перед небезпекою. І не дарма я був увесь час настороженим: удень, сидячи на тракторі, я поглядав на боки, — чи не наближається хто чужий до мене, а проходячи на квартиру, повільно наближався до хати, щоб роздивитися, чи не чекає мене хто.

Вночі, під охороною діда й собачки було трохи спокійніше. Коли Жучок, загавкавши, вибігав десь далі на дорогу, ми з дідом виходили з буди і я на кільканадцять кроків відходив у пшеницю, щоб звідти безпечно спостерігати хто йде. Такі випадки траплялися зрідка, бо степ нічної пори був безлюдний і тільки інколи хтось із подорожніх підходив до буди спитати чи далеко до села.

Одної ночі, уже за північ, приходив голова колгоспу з бригадиром перевірити мабуть чи ніхто не краде пшениці. Дід розбудив мене і я, сховавшись, почекав доки вони пішли додому. Але не зважаючи на таку добру охорону, мені часто снилися прикрі сни і дід говорив, що у сні я часто щось викрикую, або стогну. Мене все пригнічувало передчуття якоїсь небезпеки.

В четверту ніч мого перебування на полі, ми почули ніби далекий, далекий відгук гармат. Напружено вслухалися в нічний тиші... А може це розриви летунських бомб? Бо інформбюро досі передавало зведення про бої “в Белоцерковском напрямі.” Звідти гармат не почуєш.

Як би не було, а в тому постійному неспокої, я вирішив наступної суботи (за два дні) взяти у директора дводенну відпустку до Н.....ка, сховатися десь близько в околицях і не показуватися вже більше між люди. Вони подумають, що мене десь затримали у Н.....ку і не будуть за мною дошукуватися. Я розказав про свій намір тільки дідові і він обіцяв мене підгодовувати, коли прийде тиму до нього вночі.

Другого дня, 12 серпня, 1941 року, я увечорі прийшов на поле. Небо вкрилося хмарами і почав накрапати дощ. Ми з дідом зайшли до буди і вели потихеньку розмову. Я оповідав йому сьогодні про Київські церкви, про зруйновані більшовиками— Михайлівський монастир і Десятинну церкву, збудовану ще Володимиром Великим, про Лавру і Аскольдову могилу.

Жучок десь куняв, мабуть на соломі під будою, бо пустився густий дощ і присипляв нас усіх своїм шумом по дахові. Я продовжував ще оповідати, але незабаром почув, що мій слухач зтиха підхрапує. Я озвався до нього, він мовчав. Було вже десь біля 12-ої години і я, прислухаючись до одноманітної пісні дощу, непомітно для себе, міцно заснув...

Хтось шарпнув мене за руку і я відразу підхопившись, сів на тапчанчику. — Що таке? — озвався я, але ніхто мені не відповів. В темряві ледве видно було обрис відхилених дверей і тінь людини, що виходила з буди, певне по дошці сходив дід. Біля дверей заливався Жучок і порскали коні, а по даху, суцільним шумом розливався дощ.

Зауваживши все це в одну мить, я схопився і похапцем натягнув мої спортові черевики, маючи намір вискочити з буди й сховатися. Але відразу зрозумів, що це неможливо: біля самих дверей виднілися силуети людей, що говорили з дідом. Я відступився до тапчана і ліг лицем до дверей, накрившись ковдрою. Під тапчан сховатися не можна було, бо там стояли скриньки з інструментами і запасними частинами до машин.

Затаївши подих, я вслухався до розмови, що заглушувалася дощем і голосом Жучка. Дід відгонив його, але не міг утишити. — Павленко тут спить? — почув я запитання— і мені здалося, що це був голос секретаря комсомольського осередку. Я не розібрав що відповів йому дід, але для мене вже було ясно, що приїхали за мною...— А Ви чого тут у будці висипляєтеся? Ідіть собі до зерносховища! Дід мабуть відійшов, бо віддалявся і голос Жучка, а під самими дверима гомоніло двоє, тільки так притишеними голосами, що я не міг розібрати про що йде мова. Я бачив лише невиразні силуети у відсвіті дверей.

За якусь хвилю, один з них увійшов до буди і зупи-

нившися біля дверей, засвітив сірника. Голосно підхралу-ючи, я удавав, що міцно сплю, хоч поміж прихиленими по-віками, я впізнав секретаря осередку. Не повертаючися, він махнув другою рукою назад і слідом за ним, поти-хеньку увійшов другий. В останньому блисків згасаю-чого сірника, я встиг розпізнати тільки кашкет НКВД і зауважив, що обое з рюшницями.

Я голосно хропів, з рівномірними паузами, розрахо-ваними на те, щоб прислухатися. Секретар засвітив ще одного сірника, — вони сіли на лавках один проти другого і зачинивши двері, закурили і почали про щось тихенько розмовляти.

Я напружено вслухався до розмови, одночасно збері-гаючи ритм хропіння, та нічого не міг розібрати, бо на да-ху розливалася справжня злива. Я чув тільки як тупали і порскали прив'язані під будою коні і з розмови вловив ли-ше — “до утра.” З цього я зробив висновок, що вони ви-рішили не чіпати мене, доки розвидниться. Зупиняли їх мабуть дощ і темрява...

Мій мозок пульсував, як наелектризований, шукаю-чи виходу і поштовхи в скронях віддавалися на все тіло. Як у блискавичному калейдоскопі, пронеслася в уяві в'я-зниця, поневір'яння на етапах і в Сибіру...

Десь здалека почувся гул бомбовиків, — вони зближа-лися до нас і я подумав: що якби зараз оце на буду — бом-ба важкого калібру, щоб відразу — їх і мене... Бо ліпше смерть, ніж те, що недавно минуло і тепер здавалося неймовірно — страшним сном... Саме в цю мить, другий раз у житті, я не тікав би від раптової смерті...

Але в наступну мить, думка знову гарячково шукала виходу. Я пригадав собі підвал під колишньою церквою Лук'янівської в'язниці у Києві, пригадав оповідання Гула-кова про підвал смерті у гаражі НКВД на Катеринівській і вирішення прийшло тільки одне: або пан, або пропав! Бо легше згинуть тут у степу від кулі, ніж десь у вогкому, закривавленому підвалі...

Я подумав, що мама завжди молиться за мене і може сила тої молитви врятує мене, як рятувала не один раз перед тим. І дивно, думка про це ніби заспокоїла мене, я ніби опанував над своїми перетягненими нервами і відчув настрій твердої рішучості.

Ще кілька хвилин я продовжував хропіти, вже не прислухаючись до розмови, а лише обдумуючи деталі ви-конання мого наміру. Ті кілька хвилин здалися мені го-динами і мабуть не один волосок побілів на скронях за той час...

Зрештою, я голосно потягнувся, ніби спросоння і засовався на тапчанчику. Сторожі припишкли, певне прислухаючись. Голосно відкашлявшись і тихо спустивши ноги з ліжка, я зашелестів папірцем і в темряві скручував цигарку, не поспішаючи, хоч у мене здригалися пальці і все тіло поривалося до поспіху. Скрутивши цигарку, я взяв її до рота, а пуделко з тютюном, навмисне голосно, поклав на лавку, біля тапчанчика.

Біля дверей була мертва тиша. Я зашарудів сірниками у кишені, звівся на ноги і засвітив сірника, — прикурювати. Аж тепер, з виразом невимушеного здивовання, я помітив, що в буді є люди. Думаю, що так повинно було здаватися їм. На це я розраховував. Я присвітив сірником трохи вперед, ще не прикуривши й не рушаючи з місця і зовсім байдужим, заспаним голосом промовив: — Ага, і Вас дощ сюди загнав! Мабуть до ранку й не перестане.

У відповідь на це, секретар непривітно муркнув, що й їх намочило дощем. — А хто ж Вам винен, що блукаєте в таку пору по полі. Видно на диверсантів полювали з рушницями. Вимовляючи це, я припалив цигарку, пахнув нею два рази і засвітивши другого сірника, ніби щоб не спіткнутися об лавку, ступив до дверей. — Куди це Ви? грубо озвався секретар. — Та куди ж, — десь до щілини, нема дурних під дощ! У відповідь на це, він, тримаючи одною рукою рушницю, другою взявся за ручку від дверей і трохи відхилив їх, але ручки не відпускав. Другий сидів на лавці проти дверей, тримаючи обома руками рушницю. Всі ці подробиці відбилися в клітинах мого мозку, як на фотографічній плівці...

Не чекаючи далі й пів секунди, я пригнувся і зі всієї сили, всим тілом ударив у двері. Цього удару секретар мабуть не сподівався, бо я чув як він і рушниця гупнули на долівку. А коли б і сподівався, то не вдержав би, бо я з такою силою вдарив у двері, що виніс би їх з тоненькою дощаною обшивкою. Усе моє нервово напруження розрядилося в цьому ударі. Зі всіх чотирьох я полетів у калюжу під дверима, але блискавично зірвався на ноги і скочивши вбік від дверей, кинувся в пшеницю.

За спиною крикнуло: "стой, стой!" і пролунало кілька пострілів. Одна куля продиззчала десь близько, але я мчав, як переляканий заєць, та ніби без страху, скільки було духу, вперед. За спиною кілька хвилин не чув нічого, певне відв'язували коні, а я, під зливою, біг наосліп у ніч вистрибом, щоб не заплутатися в пшениці. В тій хвилині, я напевне встановив якийсь рекорд на біг з перешкодами.

Після хвилевої тиші, що порушувалася тільки че-

лестом дощу в пшениці, знову пролунало кілька пострілів і почувся кінський тупіт. Я мчав далі і коли вже тупіт чути було виразніше, я добігав до козацької могили, що була за яких пів кілометра від буди.

Від швидкого бігу й нервового перенапруження, мені вже забивало дух, у горлі пекло і язик став шорстким, як щітка, дарма, що я вже наскрізь промок під зливою.

Далі бігти я вже не міг, треба було хоч хвилинку передихнути. Я припав до землі в пшениці, і перехрестившись завмер...

Тупіт уже близько... Знову два постріли й чути як хропуть коні... Ось уже тут, зовсім недалеко, біля мене...

Я притулився до землі, ніби хотів втиснутися вглиб і знову подумав про мамину молитву... У цей мент, один з вершників проскочив за яких 15—20 кроків від мене. Мені здавалося, що кінь летить прямо на мою голову, але я не ворухнувся і пальцем. Другий вершник проскочив трохи осторонь і вони погнали, час від часу стріляючи, далі в степ.

Мені ніби посунувся величезний тягар з плечей, що придушував до землі і серце почало знову битися... Я захопив рукою пучку збіжжя і висмоктував із стебел дощову воду, щоб хоч трохи промочити в роті. Зачекавши ще 1—2 хвилини, доки трохи віддалився тупіт, я підвівся, і не випростуючися зовсім, підтюпцем побіг набік, до яру. Вершники могли ще повернутися і відпочивати довше було небезпечно.

Я чув ще кілька пострілів, а коли вже спускався до яру, все стихло, тільки дощ усе шумів у степу, одноманітно, не притихаючи... Я зупинився й прислухався... Тільки дощ і десь далеко, кріз його шум, голос Жучка. Мабуть заскочили подивитися, чи не сховався в повітці. З глибокою вірою в материнську молитву, що врятувала мене, я перехрестився і сам до себе промовив: "рідна мамусю!"

Вже звикнувши до темряви, я незабаром угледів стежку і тяжко віддихаючи, повільно йшов нею до моєї схованки. Я пригинався, щоб понад траву вгледіти обриси того кущика, що був там і за кілька хвилин знайшов. Переступаючи як журавель, щоб не дуже столочити траву, я підійшов до ямки, обережно розхилив галузки куща і ковзнув униз, сховавшись під плечі.

Я присів навшпиньки. На дні дзюркотіла вода, обмиваючи мої черевики, а за шию й на очі стікала, ніби із стріхи, вода з голови. Я обтирався долонею, але це не допомагало, бо дощ додавав знову. Я спробував прикрити голову галузками куща, але це також не допомогло.

На мені не було сухого рубчика і починало вже трясти від холоду. Я щільно притулився спиною до землі і тормошив себе руками за груди, але не міг зігрітися. Цілі патьоки води, змішаної з землею, затікали мені за комір і холодили спину, а я сидів і цокотів зубами. До солом'яної скирти я не хотів іти, щоб не наробити зайвого сліду, а лишатися там небезпечно, бо певне шукатимуть. Іти до діда не наважувався тим більше. Замість того, я підвівся і тупцював у воді, щоб здавалося тепліше.

На світанку дощ почав утихати і незабаром зовсім стих. На сході трохи прояснювалося і степ, ніби пробудившись зі сну, озвався пташиними голосами.

Не вилазячи з ямки, я швиденько повикручував одержу, вдягнувся, повиливав воду з черевиків і мені стало трохи тепліше. На моє щастя, я заснув цієї ночі, не знявши вовняної сорочки, вона врятувала мене від великої застуди, а може навіть і більше.

Коли вже зійшло сонце і степ почав парувати, я ніби обігрівся трохи, але зі схованки не вилазив, щоб хто не помітив мене і щоб не наробити слідів. Ті що були вночі, згладило дощем і ніхто не міг прийти до мене по сліду, навіть пес. А я сподівався і на таку можливість. І хоч як неприємно й незручно було в цій схованці, та я вирішив терпіти, доки перейдуть розшуки, а принаймні—до наступної ночі. Обережно відхиливши галузки, я трохи підніс голову і почав розглядатися навкруги.

Людей на степу ще не було, нікого не видно було й біля буди, що виднілася трохи за яром, у далині. Збіжжя було дуже вологе, тому й не приходили люди до праці, доки трохи протряхне.

Десь так о 8—9-ій годині, я помітив біля буди чотири постаті, їх мені видно було тільки від плечей, бо решта ховалася за гребінем яру. Я обережно стежив за ними, але впізнати їх на такий віддалі, звичайно, не міг.

За кілька хвилин, двоє відділилися і попрямували дорогою, в напрямі до яру. Спочатку я бачив їх, а потім вони зникли на закруті дороги і згодом показалися на дорозі в тому місці, де вона спускалася до яру.

З дороги вони звернули на стежку, що йшла вздовж яру, повз мою схованку. Я ще більше пригнув голову, але крізь вузький просвіт поміж галузками, не втрачав їх з поля зору. Вони підходили все ближче. Тепер я вже впізнав нашого бригадира, а на другому вгледів червоно—синій кашкет: очевидно це був той, що вночі полював за мною. Бригадир мав на плечі карабін, почеплений цівкою донизу, а в того другого, при боці був пістоль.

Зауваживши це, я зовсім присів у ямці, не поворухнувши галузкою і затаїв дихання. Хоч і близько проходила стежка повз мене, але схованки звідти помітити не мож-

на було, видно було тільки, серед трави, невеликий кущик ожини, в якому людина сховатися не могла. А навколо тільки невисока конюшина. Я й сам натрапив на цю схованку зовсім випадково.

Тепер, коли можлива смерть була ось тут, лише за кільканадцять кроків від мене, так близько, що я вже виразно чув її голоси, я знову думав про мамину молитву і не поворухнувши пальцем, прислухався чи не повертають вони із стежки. Коли б це трапилося, я б вискочив і тікав, тільки певне не втік би тепер.

Але голоси віддалялися і я незабаром знову підвів голову, щоб виглянути вслід. Вони віддалялися в напрямі до скирти й переліска і скоро зникли на повороті. Я знову обережно розглядався навколо, не висуваючи голови з під куща. Біля буди вже вешталось більше людей, але я не міг їх упізнати.

Тепер всю увагу я зосередив на повороті стежки, за яким сховалися "мисливці," але одночасно поглядав і на другу сторону. Мабуть аж годин через дві, на повороті з'явилися ті двоє... І знову, затаївши подих, я вслухався в їхню ходу й голоси... А що як звернуть до мого кущика? Я остерігався, щоб не чхнути, бо перед тим трапилося мені таке кілька разів. На всякий випадок я затулив рот і ніс полою сорочки й нахилив голову аж до колін. Але знову проминуло. Мабуть судилося мені ще трохи пожити на білому світі. Тепер мені аж весело стало, що я так щасливо вибрав собі схованку і нестримно захотілося закурити, але пуделко з тютюном залишилося в буді, я мав лише сірники. Трохи згодом мені захотілося й їсти. Але я відганяв від себе ці нескромні бажання. До ночі нічого було й думати. Вилізти погрітися на сонці я також не міг.

За день кілька людей проходило повз мене стежкою і я, так само обережно, стежив за ними, але вже не мав страху, бо це були звичайні, беззбройні селяни. Один, над вечір, проходив навіть із псом, але пес і не поглянув у бік моєї схованки.

Діждавшись темряви, я з великим задоволенням виставився на весь зріст, бо вже задубіло все тіло, особливо ноги.

Тепер я вагався, чи йти мені до діда цієї ночі. Я боявся засідки і найбільше можна було сподіватися її саме сьогодні, біля діда. Дуже спокушала мене перспектива щось закурити і з'їсти, хоч шматок черствого хліба, але я зрештою вирішив ще добу перетерпіти, щоб знову не наразитися на смертельну небезпеку. Хай подумают, що я десь забіг із цієї околиці.

Мені прийшла думка, що можу закурити якогось листка. Дряпаючи руки, нашупав два сухі листки на ожинному куші і відшукав у кишені кусничок напівсухої газети. Обережно розрівнявши, щоб не порвати, я притулив його до грудей, під сорочкою, щоб підсушити. Так само, я підсушив і сірники. За пів години, сховавшись в ямку, я з задоволенням попахував моєю ожиновою цигаркою.

Надворі була тепла, серпнева ніч. Після вчорашньої зливи, ще голосніше виспівували перепелки і цвіркотіли цвіркуни; вони ніби хотіли надолужити прогаяну ніч.

Десь уже по 10-й чути було, виразніше ніж учора, далекий гул гармат, а високо в небі, час від часу, пролітали ескадрілії бомбардувальників. Я пробував задрімати, притулившись до землі, але вона була вогка й холодна. Мені прийшла думка принести до схованки соломи. Сирта була недалеко звідси. Прислухавшись навколо, я виліз із своєї ямки на протилежний бік від стежки і обережно, щоб не столочити траву, відійшов далі. Час від часу, я зупинявся прислухатися і розглядався в темряві. Все було спокійно, поблизу не було нікого. Перш ніж підійти до соломи, я присів у конюшині і кілька хвилин прислухався чи не шелестить хто соломою, бо міг сподіватися на засідку. Біля сирти нікого не було. Щоб не розтрусити соломі по дорозі, я зняв сорочку і, добре напакувавши її, пішов назад, обійшовши до схованки трохи стороною. Тепер, у солом'яному кублі було мені тепліше і я почав дримати, бо відчував перевтому.

В дрімоті мені здалося, що хтось кашлянув. Я відразу насторожився. Кашлянуло знову... Я не підводився, щоб не зашелестіти соломою. Хтось тихо покликав мене на ім'я й по батькові, один раз, другий... Мені здалося, що це голос Анатолія. Я обережно підвівся і виглянув. Проти неба видно було силует людини, недалеко від мене, на стежці. Я мовчав, аж доки той чоловік знову гукнув мене. Тепер я не мав сумніву,—це був Анатолій.

Обізвавшись до нього, я сказав йому залишитися на стежці, бо я сам вийду до нього. Обійшовши дугою, щоб не робити прямого сліду, я вийшов на стежку і обнявся з ним, як з рідним братом. В торбинці він приніс мені хлібину, четвертину сала, часнику, пляшку молока, курева й пів чвертки горілки. Ще ніколи в житті я не діставав такого цінного подарунка, як тепер.

Ми відійшли далеченько, до протилежного схилу яру і посідали. Я відразу накинувся на їжу, а він розповідав.

—Ваша господиня говорила, що прийшли за Вами пізно увечері. Не заставши, допитувалися де Ви є. Вона сказала, що десь пішли на досвітки, а де саме,— не знає. Шукали за вами на горіщі і в повітках. У хаті залишився бригадир з одним комсомольцем і чекали аж до світанку. А НКВД'ист із секретарем комсомолу пішли і потім поїхали на поле, на конях. Мені дід розповідав... Його також питали, але він сказав, що про мене нічого не знає. Сьогодні на світанку, як тільки перестав дощ, приходили й до мене — питали, чи я не знаю де Ви, заглядали під піл, на горище і в клуні шукали на сіні. Мені сказали, щоб негайно повідомив бригадира, коли дізнаюся щось про Вас. Так я їм і сказав би!

Сьогодні шукали Вас скрізь по степу й розпитували людей. А я відразу догадався, що Ви тут. Я б запросив Вас до себе, але краще почекати, бо можуть навідатися. Я Вам завтра ще принесу їсти. Я попросив його, щоб завтра приніс якусь одежину, бо вночі холодно. Але він, ще тієї ж ночі приніс ватянку й кашкета. Тепер я почував себе, як король. Умостившись в своєму кублі, зігрітий горілкою і ватянкою, я міцно заснув і прокинувся аж у передобідню пору...

Другий день проминув спокійно. Проходило повз ме-

не лише кілька людей, що йшли десь на поле. Вони мені не загрожували.

Другої ночі, Анатолій приніс мені знову харчів і я не мав потреби йти до діда, просив лише передати йому потихеньку привітання, бо певне старий турбувався моєю долею. Анатолій розповідав про наближення фронту і про те, що комуністи ніби збираються тікати. МТС дістало вже тепер розпорядження переорювати лани з цукровими буряками. Петро заїхав сьогодні з п'ятикорпусним плугом, але незабаром виплавив вальниці (мало було оливи) і буряки, поки що, ростуть. Директор МТС кричав прилюдно на нього, що це "шкідництво", але ніякої прикрости не зробив,—сказав пізніше занести до ремонту і на тому скінчилося. Завтра Ви вже перейдете до мене — сказав Анатолій,— я зробив Вам на горищі добру схованку, там хоч лягти зможете. Я думаю, що їм уже ніколи шукати за Вами.

Наступної ночі, Анатолій провів мене городами до хати і сховав у кутку на горищі, за старими віконними рамами і солом'яними кулями. Випроставшись на соломі, під кожухом, я заснув непробудним сном і прокинувся аж над вечір. Дружина Анатолія приносила мені обід, але не хотіла будити.

Побув я в цій схованці ще п'ять діб. Все ближче гули гармати і Анатолій розповідав, що комуністи навантажують вози різним добром із колгоспної комори, ріжуть свині і від'їжджають. — А директор МТС, я думаю, тільки удає, що збирається їхати, по моєму, він залишиться тут. Є поголоска, що йому доручили понищити, в останню хвилину, всі машини і підпалити скирти з хлібом. Навряд, чи він зробить це. На полі вже нічого не роблять, машини стоять. А вчора приїхали якісь машиною й затруїли все зерно на зерносховищі, а на станції позатруювали його цілі гори...

На 6-ий день мого перебування на горищі, Анатолій швидко вискочив по драбині й крикнув до мене: — Скоріше з'являйте! Німецькі танки!

Ми вибігли з ним на подвір'я... Віддалік по полю, обминаючи дорогу стернею, довгими рядами, йшли танкетки з чорно—білими хрестами. Перед них мчало кільканадцять мотоциклетистів, з кулеметами біля стерна. Без бою вони зайняли й містечко Н...ське...

В підвалі Н...ського НКВД було 148 застрілених у потилицю.

149-го врятувала гаряча Материнська Молитва.